

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка

Кафедра дошкільної педагогіки і психології

Магістерська робота

Тема: ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІТЕЙ
СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Виконала:

Мартінова Вікторія Дмитрівна,
магістрантка спеціальності
012 Дошкільна освіта
ОПП Дошкільна освіта

Допущено до захисту
«26» листопада 2021 р.

Науковий керівник:

к.п.н. І.Г. Данильченко

Завідувач кафедри

_____ Л.П. Загородня

Дата захисту: «18» грудня 2021 р.

Оцінка _____ Підпис членів ЕК:

_____
_____
_____

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
1.1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми виховання толерантності	8
1.2. Особливості виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку ..	16
1.3. Педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку	23
Висновки до першого розділу	31
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1. Характеристика рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку	33
2.2. Перевірка педагогічних умов виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку	51
2.3. Результати перевірки педагогічних умов виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку	66
Висновки до другого розділу	77
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	85
ДОДАТКИ	92

ВСТУП

Однією з важливих проблем сьогодення є виховання толерантності. Останнім часом часто виникають дискусії про толерантний світ, так званий світ без насильства і жорстокості, в якому головною цінністю є недоторканна людська особистість. Актуальність проблеми толерантності пов'язана з тим, що сьогодні на перший план висувуються цінності і принципи, необхідні для спільного виживання і вільного розвитку особистості.

На сучасному етапі розвитку суспільства виникла необхідність формування толерантності в підростаючого покоління, починаючи вже з дошкільного віку. Формування цієї важливої якості відбувається вже з самого дитинства в умовах сім'ї та закладів освіти і триває протягом усього життя особистості.

На важливості проблеми виховання толерантності в підростаючого покоління наголошується в нормативних документах, зокрема в Законі України «Про дошкільну освіту», Законі України «Про охорону дитинства», «Базовому компоненті дошкільної освіти», програмах розвитку дітей дошкільного віку.

Так, у Базовому компоненті дошкільної освіти, зокрема в змісті визначено: виявляти повагу до інших і толерантності, вміння конструктивно співпрацювати, співчувати та діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних із різними проявами дискримінації; дбайливо ставитися до особистого, соціального і фізичного добробуту та здоров'я, дотримуватися здорового способу життя; розуміти правила поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах, бути спроможними діяти в умовах невизначеності та багатозадачності.

Формуванню основ толерантності в дітей дошкільного віку, присвячені праці відомих педагогів і психологів.

Загальнотеоретичним та психологічним аспектам дослідження толерантності присвячені праці Н. Атаманчук, І. Бідонько, О. Безкоровайної, Р. Валітової,

Б. Варвикович, А. Вакулінської, В. Моргун, М. Оллпорт, Е. Панасенко, К. Поппер, С. Хілько, М. Хом'якова, В. Черненко, С. Яланської та ін.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел щодо специфіки формування взаємовідносин серед дітей дошкільного віку засвідчив, що цей вік є сенситивним для розвитку й становлення толерантних взаємин, завдяки низці вікових і психологічних утворень, провідних мотивів поведінки та характерних проявів у взаємовідносинах з оточенням (І. Бех, А. Богуш, Х. Віммер Н. Гавриш, А. Гончаренко, О. Запорожець, Я. Коломенський, С. Кулачківська, С. Ладовир, М. Лісіна, Р. Смирнова, В. Сухомлинський, І. Печенко, Т. Поніманська, Л. Проколієнко, К. Ушинський, Н. Химич).

Вихованню толерантності у межах вивчення морально-духовних аспектів розвитку особистості дитини присвячені дослідження І. Бега, А. Богуш, О. Коберник, Л. Кононко, Т. Кравченко, К. Крутій, Т. Поніманської, О. Сиротюк, О. Смирнової, Р. Овчарової та ін. Особливості становлення ціннісного ставлення дошкільників до однолітків, виховання людяності висвітлено у працях Т. Єжової, Н. Скрипник, Т. Поніманської, Ю. Приходько та ін.

Водночас у практиці дошкільної освіти виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку здійснюється безсистемно. Відтак, виявилися протиріччя: між потребою виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку як передумови їх морального виховання і недостатнім відображенням цього напрямку в змісті й завданнях роботи вихователів у ЗДО; між ефективністю виховання толерантності в дошкільнят і відсутністю науково обґрунтованого методичного забезпечення цього процесу.

Отже, актуальність, наявність протиріччя та недостатнє висвітлення у психолого-педагогічній та методичній літературі обумовили вибір теми дослідження: **«Педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку»**.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність педагогічних умов виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

Об'єкт дослідження: процес виховання толерантності в дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. проаналізувати психолого-педагогічну та методичну літературу з проблеми виховання толерантності в дітей дошкільного віку.
2. охарактеризувати педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку;
3. виявити критерії, показники і схарактеризувати рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку;
4. експериментально перевірити педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження: процес виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку буде проходити більш ефективно за дотримання таких умов:

- толерантного ставлення вихователя до дітей;
- комплексного використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури, образотворчого та музичного мистецтва; педагогічних ситуацій; театралізованої, ігрової діяльності);
- взаємодії педагогів і батьків у вихованні толерантності в дітей.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз і узагальнення психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку; емпіричні – анкетування вихователів з метою виявлення їхнього ставлення до проблеми виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку; аналіз навчально-виховних планів і чинних програм

з метою з'ясування завдань з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку; спостереження за діяльністю дітей; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку; статистичні – якісний і кількісний аналіз результатів експериментального дослідження.

Базою дослідження виступив заклад дошкільної освіти «Ялинка» Кам'янопотоківської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що досліджено й науково обґрунтовано специфіку виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку; виявлено критерії, показники й охарактеризовано рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку; подальшого розвитку дістала система роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

Практичне значення дослідження полягає в розробці й апробації системи роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку. Матеріали дослідження можуть бути використані в закладах дошкільної освіти, в процесі підготовки майбутніх вихователів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження викладено у виступах на науково-практичних конференціях: III Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Дошкільна освіта України в контексті інтеграції до Європейського освітнього простору» (Глухів, 18-19 березня 2021 р.); XVI Міжнародній студентській науково-практичній конференції «Формування сучасного освітнього середовища: теорія і практика» (10–11 березня 2021 р., м. Полтава); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Педагогічна освіта у вимірі інноваційних освітніх реалій» (11-12 травня 2021 р., м. Одеса); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Технології виховання і розвитку дітей в умовах сучасного закладу дошкільної освіти (22.09.2021р. м. Кам'янець-Подільський).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 1 публікації.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається із вступу, двох розділів, висновків, рекомендацій вихователям, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Аналіз психолого-педагогічних досліджень з проблеми виховання толерантності

На сучасному етапі розвитку людство серйозно замислилося над злободенними проблемами моральності, аксіологічних пріоритетів юного покоління. Оскільки Україна – поліетнічна країна, Конституцією України передбачена рівність перед законом усіх, незалежно від походження, расової та національної належності, мови тощо. Держава гарантує представникам усіх національностей, які проживають на території України, право вільного національно-культурного розвитку [14]. Організація Об'єднаних Націй визначила 16 листопада Міжнародним Днем толерантності.

У Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО толерантність визначається як повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження і прояву людської індивідуальності [14].

Документи ООН, зокрема «Загальна Декларація прав людини», «Конвенція про права дитини», «Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань», а також «Декларація принципів толерантності» стали основоположними для розробки національних програм культури миру та основ формування толерантності. Так, у Декларації принципів толерантності наголошено, що в основу цієї особистісної якості покладається саме повага як активна позиція особистості, як здатність сприйняти культурну різноманітність світу [14].

Тому в останні 20 років значно активізувався процес пошуку ефективних механізмів виховання дітей у дусі толерантності, прийняття чужої культури і поваги прав інших, несхожих на тебе людей, зокрема й у середовищі ЗДО.

Для подальшого дослідження з'ясуємо сутність понять «толерантність», «виховання толерантності».

Одним із найпопулярніших термінів у сучасній вітчизняній і зарубіжній соціально-політичній, культурологічній і педагогічній літературі є «толерантність». На сьогодні існує низка гуманітарних підходів до визначення і дослідження цього терміну, адже ідея толерантності завжди турбувала людство. Відомі античні філософи Платон, Демокріт, Аристотель, Геродот та інші акцентували увагу на духовній свободі особистості, розкнутості душі, яка неможлива при насиллі і дискримінації, а терпимість визначали головною умовою розвитку особистості.

Загальноприйнятим є таке тлумачення поняття «толерантність» – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здатність до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей [6].

Толерантність, будучи насамперед особливістю світобачення, не притаманна людині від народження й може ніколи не проявитися, якщо не буде спеціального виховного впливу, спрямованого на її формування.

У слов'янських мовах дане поняття є майже калькою англійського слова, адже в англійській мові наявні два терміни: «toleration» і «tolerance», де «Toleration» (від «tolerate» – терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у широкому розумінні – це терпимість, терпіння, тобто примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це «щось» чи цей «хтось» може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу. «Tolerance» – власне толерантність – означає не просто терпимість у значенні зовнішньої стриманості, примусової необхідності не виходити за межі пристойної поведінки в суспільстві, а свідомо приймати ті цінності, що пропонує нам навколишній світ, визнання права і свободи іншого бути Іншим з його власними традиціями, переконаннями, стилем життя, поглядами тощо [1].

У філософському енциклопедичному словнику поняття «толерантність» визначено як «доброзичливе або, принаймні, стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних) [29, с. 642].

Світоглядною основою толерантності є поцінування різноманітності – природної, індивідуальної, культурної [15].

У психолого-педагогічній літературі також є різні підходи до визначення й дослідження терміну «толерантність», оскільки проблема толерантності завжди хвилювала суспільство.

У народній педагогіці терпимість вважається однією із головних моральних якостей особистості і відображено у прислів'ях: «За терпіння дасть Бог спасіння», «Терпи козак – отаманом будеш», «Нетерплячі часто платять дорого за те, що терплячим дістається безкоштовно» тощо. Складені вони були в різні часи, але всі закликають до згоди, терпіння і злагоди.

У педагогічному словнику толерантність (лат. *tolerantia* - терпіння) трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, переконань, поведінки [42, с. 448].

Питанню сутності толерантності присвячені розвідки Ю. Іщенко, І. Крейн, О. Кресіна, О. Кривицької, В. Пісоцького, Н. Сербіної Ю. Терещенко, П. Яроцького та ін. Учені Є. Антипова, Р. Безпальча, Я. Береговий, І. Бех, О. Бодальов, О. Захаренко, В. Кан-Калик, А. Петровський, Т. Радіонов, Н. Якса та інші розглядають толерантність як суб'єкт-суб'єктну взаємодію на паритетних началах.

В. Бусел подає таке визначення поняття «толерантність» – це не тільки моральний обов'язок, а й, передусім, активна позиція індивіда, його здатність сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також високо поцінувати культурне багатство, особливості способу життя і поведінки інших людей, націй. Толерантність передбачає надання кожній людині можливостей для економічного та соціального розвитку без будь-якої дискримінації [6].

В. Кукушин визначає толерантність, як моральну якість індивіда, що характеризує терпиме ставлення до відмінних від наявних у нього поглядів, думок, звичок інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності. Це вміння краще розуміти себе й інших, вступати з ними в контакт, взаємодіяти без примусу, виявляти повагу й довіру. Водночас толерантність не можна ототожнювати з уседозволеністю, безпринципністю щодо протиправних дій, порушення норм і правил поведінки, умов співжиття [27, с.143].

П. Ніколсон розглядає толерантність як моральний ідеал [37, с. 49], Б. Вульф – як здатність людини співіснувати з іншими людьми, які є відмінними від неї [26]. О. Гусейнов, О. Реан, В. Ситаров та ін. розглядають толерантність як сформовану моральну якість, властивість особистості, умову успішної соціалізації, яка проявляється у повазі права інших на відмінність [4].

А. Бельдій, О. Волошина в структурі толерантності [3, с. 13–16] визначають такі підсистеми :

- когнітивну – загальна сукупність знань та уявлень людини, що характеризуються толерантною спрямованістю;

- емоційну – відносно стійкі почуття та ставлення особистості до об'єктів, які проявляються в емоційній оцінці;

- діяльнісну – спрямованість до толерантного типу соціальної поведінки, конструктивна позитивна спрямованість діяльності людини відносно об'єктів та явищ [3, с.13–16].

Як зауважує Н. Мойсеюк, толерантність стосується основ моральної культури особистості, її духовної сфери, яку навіть сучасна педагогіка не в змозі повністю й адекватно охопити чи дослідити. Втім, слід підкреслити, що толерантність, як особливість свідомості або риса особистості, не притаманна людині від народження і може ніколи не з'явитися, якщо вона не буде свідомо сформована [34, с. 60].

Отже, проблемі толерантності особистості приділена значна увага науковців різних часів і галузей.

Щодо поняття «виховання толерантності», то Н. Скрипник подає таке тлумачення поняття «виховання толерантності» – це процес становлення особистості з толерантними проявами у взаємостосунках із оточуючими під впливом цілеспрямованих виховних засобів через діалог, взаємоповагу та співробітництво. Ці взаємостосунки характеризуються виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу [58, с. 12].

Дослідження в галузі виховання толерантності в різні часи здійснювали зарубіжні і вітчизняні психологи і педагоги. Згідно з теорією когнітивного розвитку Ж. Піаже, у 6-7 років дитина набуває фрагментарних і несистематичних знань про свою етнічну приналежність [44, с. 119].

Учені К. Окампо, М. Бернал, П. Найт значно розширили концепцію Ж. Піаже, дослідивши таке явище, як виникнення в індивіда почуття стійкості етнічних характеристик – етнічна константність, що характеризується послідовністю формування трьох основних констант:

- 1) усвідомлення незмінності статевих характеристик (2-2,5 роки);
- 2) усвідомлення расових ознак (8-9 років);
- 3) усвідомлення етнічних ознак (12-13 років) [18].

Як зазначають вчені К. Окампо, М. Бернал, першу сходинку формування етнокультурної компетентності дитина проходить ще в дошкільному і молодшому шкільному віці (5-10 років), другу – в підлітковому дитинстві (11-15 років) і третю – в юнацькому віці (15-18 років). При цьому варто підкреслити, що означені сходинки досягнення дітьми високого рівня етнокультурної компетентності відображують загальний напрям послідовного збагачення дітей знаннями, вміннями та навичками, що сприяють ефективній міжособистісній та міжетнічній взаємодії та взаєморозумінню [18]. Отже, спершу дитина досягає сходинки

грамотності, а вже потім – освіченості. Разом з тим формування етнокультурної компетентності не закінчується разом із закінченням навчання в ЗДО чи школі, а продовжується протягом усього життя людини. Це саме стосується і толерантності, бо, по-перше, культура – це не стає явище, а таке, що постійно модифікується, по-друге, у світі постійно відбувається зміна соціальних ролей, а, по-третє, змінюються життєві ситуації самої людини, що можуть перенести її в нове етнокультурне середовище. Все це вимагає обізнаності, уточнення і розширення знань особистості в області різних етнокультур [8, с. 17].

Л. Виготський зазначав, що дитина виховується сама, на власному досвіді, тому необхідно так організовувати виховний процес, щоб забезпечити дитині ефективне самовиховання [7, с. 576.]. Аналогічні думки висловлював й Б. Бім-Бад, зазначаючи, що особистість може лише саморозвиватися. І все, що вона здобуває, проходить через фільтри неповторної своєрідності, а робота, із присвоєння культури, має здійснюватися особистістю самостійно [18, с. 43].

Значний внесок у розвиток проблеми виховання толерантності в дітей дошкільного віку як цілеспрямованого процесу мали праці корифеїв педагогічної думки, зосереджені на ранньому моральному вихованні дітей (С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський та ін.).

Так, С. Русова зауважувала, «якщо дитина любить свою національну культуру, вона буде поважати і інші нації та буде цікавитися їхнім життям» [43, с. 18].

Потенціал дошкільного дитинства з проблеми формування загальнолюдських якостей обґрунтовано М. Богомоловою, Л. Божович, О. Кульчицькою, В. Котирло, С. Ладивір, Л. Шибицькою та іншими вченими. Сучасні дослідники акцентують увагу на особистісно-діяльній складовій дошкільників, до якої вони і відносять толерантність. (Л. Артемова, Г. Беленька, А. Богущ, Н. Грама, О. Кононко, К. Крутій, Н. Лисенко, Т. Піроженко, Т. Поніманська, Т. Степанова).

Тому одним з найважливіших завдань ЗДО (вихователя, психолога, корекційного педагога, асистента вихователя, адміністрації) є навчити дітей дошкільного віку толерантно ставитись один до одного.

Процес формування толерантності особистості поряд із опануванням полікультурних знань із наймолодшого віку набуває загальнонаціональної значущості. Важливість окреслених аспектів виховання підростаючого покоління актуалізовано в Базовому компоненті дошкільної освіти [2], Законі України «Про дошкільну освіту» [15], чинних програмах для закладів дошкільної освіти.

Важливою умовою, що забезпечує виховання толерантної особистості, як зазначає А. Молчанова, є характер відносин, який складається між усіма учасниками освітнього процесу в закладі освіти: педагогами, дітьми, батьками. У процесі взаємодії з оточуючими, на основі співробітництва і взаєморозуміння, готовності прийняти інших людей, їхні погляди, звичаї і звички такими, які вони є, і формуються якості толерантної особистості [35]. Важливо, як наголошує О. Добрянська, щоб із ЗДО вийшли випускники не тільки з певною сумою знань, умінь і навичок, а діти, які володіють толерантністю як основою своєї життєвої позиції [17].

Важливими завданнями освіти дітей дошкільного віку, як зазначає К. Романюк, на сьогодні є розвиток толерантної свідомості, планетарного світогляду, ціннісного ставлення до себе та оточуючих [56, с.25].

Толерантність не є вродженою характеристикою, вона формується у процесі виховання і навчання, для її утворення необхідно створити спеціальні психолого-педагогічні умови та передумови вже на ранніх етапах психічного розвитку дитини.

До психолого-педагогічних умов формування толерантного ставлення в дітей дошкільного віку Л. Феталієва, С. Шихалієва, С. Караєва відносять [4, с.226]:

- формування цілісної картини світу;
- розширення та поглиблення соціальних контактів;
- урахування сенситивного періоду для формування моральних уявлень і

виховання моральних якостей;

- інтенсивний розвиток психічних функцій;
- високу пізнавальну активність;
- гендерну ідентифікацію;
- формування свідомого підходу до власної поведінки та поведінки інших;
  - розширення досвіду спілкування дитини з дорослими та з однолітками, особливо тими, що мають особливі освітні потреби;
- створення толерантного середовища у самому колективі групи дошкільного закладу;
  - підготовка вихователя ЗДО відповідно до мети та завдань виховання толерантності;
  - використання в роботі з дітьми педагогічних технологій, спрямованих на розвиток комунікативних умінь, навичок співпраці, конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, емпатії;
  - співпраця вихователів, психолога, корекційного педагога та батьків у питаннях виховання толерантності;
  - формування поваги до різних видів відмінності іншої особистості (гендерних, етичних, фізичних, психологічних, етнічних тощо).

Саме у період дошкільного дитинства відбувається формування толерантності як свідомого прийняття поглядів, переконань, звичаїв, поведінки інших, що відрізняється від власної. Саме тому, дуже важливим є розробка дієвої та цілісної системи формування толерантності у дошкільників.

Важливу роль, як наголошує Л. Строганова, у вихованні толерантності належить соціальному середовищу, з якого дошкільник запозичує зразки поведінки, оскільки соціум виступає в якості прикладу моральної поведінки. Середовище «пропонує» значну кількість позитивних прикладів толерантності, особливо в поліетнічному середовищі, а з іншого – набагато більше різних за змістом і характером, за силою «подразника» негативних об'єктів, що потребують

толерантності. При цьому будь-яке середовище, яким би не був його простір, – завжди «своє» для кожної дитини, і саме «на неї» особистісно орієнтоване і у позитивних і у негативних проявах [8, с. 128].

Отже, толерантність, як наголошують більшість науковців, не є вродженою характеристикою, вона формується у процесі виховання і навчання, для її утворення необхідним є створення спеціальних психолого-педагогічних умов та передумов вже на ранніх етапах психічного розвитку дитини. Толерантність – це не тільки моральний обов'язок, а й, передусім, активна позиція індивіда, його здатність сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також високо поцінювати культурне багатство, особливості способу життя і поведінки інших людей, націй.

1.2. Особливості виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку

Українське суспільство перебуває на стадії переосмислення ідеалів і виховних орієнтирів, оскільки в цьому полягає реальне відродження й подальший розвиток української нації. Нестабільність і суперечливість моральної атмосфери в українському суспільстві зумовили особливу гостроту проблеми виховання толерантного молодого покоління. Це спонукає як до відродження традиційних, так і до пошуку нових засобів виховання духовності в дітей, які відвідують заклади дошкільної освіти.

О. Кононко зазначає, що дошкільний вік – це період, упродовж якого відбувається істотне збагачення й упорядкування чуттєвого досвіду дитини, оволодіння специфічно людськими формами сприйняття та мислення, бурхливий розвиток уяви, формування довільної уваги й смислової пам'яті [22, с.35].

Однією із важливих особливостей зазначеного вікового періоду є активне формування морально-етичних і особистісних цінностей. Усебічний і гармонійний

розвиток, а особливо почуття толерантності та духовного виховання дітей дошкільного віку, значною мірою залежить саме від вихователя.

Оскільки толерантність – це моральна категорія, її виховання здійснюється в розрізі зазначеного напрямку. Процес морального виховання дошкільників досліджувала О. Кульчицька, надаючи великого значення не стільки знанню дітьми правил і норм поведінки, що, власне, ще не забезпечує їх дотримання, а розвитку моральних почуттів та моральних звичок. Як зазначала науковець, виховання тільки тоді може дати бажаний результат, коли вплив на свідомість дитини поєднувати з наполегливою і кропіткою роботою щодо організації вправління дітей у моральній поведінці, тобто при формуванні в них моральних звичок [28, с. 32].

Виховати толерантну дитину, як наголошувала О. Кульчицька, – це не просто навчити її робити добрі вчинки, а пробудити в дитині самостійну волю, самобутню творчість, коли духовний ідеал буде лише матеріалом для формування більш високих форм [28, с.32].

Т. Поніманська зазначала, що важливо, щоб дошкільники зрозуміли: взаємини людей – велика цінність, їх треба підтримувати та збагачувати. Слід учити розуміти стан іншої людини, поважати її почуття, рахуватися з її інтересами [45, с. 3].

Міжособистісна толерантність передбачає гуманне ставлення до людей. Як зауважує В. Котирло, в дошкільному дитинстві це гуманне ставлення набуває форми здатності бачити і розуміти емоційний стан інших людей, приходити на допомогу, рахуватися з їх інтересами, ставлячи та досягаючи своїх цілей [24, с. 104].

Як зазначає Л. Лохвицька, в дитини п'ятого року життя виникає інтерес до іншої дитини як до свого відображення. Найчастіше бачить в іншому негативні риси. Відбувається рефлексія своїх вчинків через реакцію іншої дитини. Діти цього віку мають більш адекватне уявлення про гарну і погану поведінку, але не

усвідомлюють її наслідків для себе і довколишніх. Водночас вони починають розуміти, до чого призведе порушення норм і правил поведінки, однак часом ображаються, не поступаються, не визнають своєї провини, навіть коли навмисно порушують моральні норми. Для дітей цього віку характерною є утруднена або неадекватна емоційна оцінка базових етичних понять. Перебіг моральних переживань у дитини не повною мірою відповідає її моральним уявленням. Емоційні реакції стають дедалі стабільнішими і більш врівноваженими. Виникає нова здатність дитини – співпереживати, тобто розвивається вміння прийняти у свій внутрішній світ той стан, почуття і емоції, які переживав хтось, потрапивши в певну життєву ситуацію («вчуття» в іншого) [30, с. 128].

Як наголошує науковець, дитина цього віку здатна співчувати іншим і робить це вже не за вказівкою дорослого, а спонтанно, самостійно. В неї розвиваються моральні почуття, зокрема дружелюбність щодо дітей, виникає прагнення підпорядковувати свої бажання вимогам інших. Вплив на поведінку дітей, як і раніше, мають моральні почуття. У дитини з'являється бажання бути корисною дорослому, формується почуття відповідальності за доручену справу, «щоб нікого не підвести». Водночас на ставлення дитини до дій і вчинків починають впливати знання про моральні правила. У моральній поведінці спостерігається «розрив» між моральними діями і ставленням до них. У зв'язку з цим, з одного боку, підвищується адекватність оцінки поведінки інших, з другого – з'являються випадки заниженої оцінки поведінки інших на основі наявних знань про етичні поняття. Діти можуть скаржитися на інших, коли вони порушували норми поведінки, але їх самих не ображали. При цьому зберігається загальновікова тенденція завищеної самооцінки моральної поведінки. Дитина п'ятого року життя прагне позитивного ставлення до себе від рідних і близьких дорослих та однолітків. Проявляє самостійність та ініціативність. [30].

О. Грива визначила такі основні аспекти формування толерантності:

1. Формування самосвідомості - через освіту й виховання; використання

конкретних методів і прийомів. Мета: формування толерантної самосвідомості, ціннісних настанов на толерантне спілкування, інших позитивних соціальних настанов.

2. Виховання почуттів - за допомогою механізмів співпереживання, співчуття.

Мета: створення емоційної готовності до толерантного існування.

3. Формування поведінкових моделей [13].

Важливе значення у вихованні толерантності в дитини дошкільного віку має приклад вихователя.

Вихователь, як наголошує К. Ушинський, має забезпечити загальний психічний розвиток дитини поряд із фізичним і духовним. Своїм власним прикладом, духовною культурою, проявом своїх почуттів вихователь повинен формувати особистість дитини. Дошкільники намагаються в усьому наслідувати педагога, він для них має бути взірцем [62].

Одним із головних завдань освіти дітей дошкільного віку визначено розвиток толерантної свідомості. Для створення толерантного середовища в дошкільному навчальному закладі необхідним є забезпечення гуманістичного й довірливого ставлення до вихованця, підвищення його впевненості у собі та власної самооцінки.

Толерантність у дошкільному віці має місце в тому випадку, якщо дитина не відповідає агресією на агресію, образою на образу, якщо вона звертається до свого однолітка як до особистості, як до унікального й повноправного партнера в спілкуванні. Водночас толерантність передбачає вільне вираження своїх почуттів, потреб, переживань, оскільки постійне придушення протесту, бажань, тривала відсутність протидії негативним впливам (агресивній поведінці однолітка, неповажному ставленню дорослих) знижують чутливість і навіть призводять до саморуйнування особистості. Тому основне завдання дорослих полягає у створенні умов для вільної, але безпечної поведінки дошкільників. Варто зазначити, що для того, щоб сформувати толерантні відносини в дошкільному віці, необхідно закласти основи шанобливого ставлення до іншої дитини та її індивідуальних

проявів, почуття власної гідності й довіри до дорослої людини [31, с. 252- 253].

Порушення встановлених норм поведінки, негативні прояви, на думку вчених Т. Алієвої, Л. Парамонової, пояснюються обмеженим досвідом і можливостями дітей, тобто відсутністю свободи. Постійне «не можна» в умовах, що провокують неправильну й небезпечну поведінку дитини, призводить до виникнення в одних пасивності, а в інших – посилення агресивності, деструктивних тенденцій. У поглядах учених дитяча ворожість носить не інстинктивний, а скоріше реактивний, або захисний, характер, тому дуже важливо з раннього дитинства ставитися до дитини як до рівноправної особистості й виховувати її душі взаємної поваги і любові [31, с. 253].

Для дошкільника актуальною виявляється потреба в залученні до соціально схвалених зразків поведінки. Особливістю дитячого дошкільного віку є яскраво виражена здатність до наслідування. Однак наслідувати діти можуть як позитивних, так і негативних особистостей: однолітків, дорослих, персонажів мультфільмів і кінофільмів. Усвідомлення результатів учинку, зіставлення їх із уявним еталоном викликає емоційний відгук у дошкільника (переживання, захоплення, схвалення, осуд тощо), а в подальшому трансформує застосування цього еталону. Крім вікових особливостей дошкільнят, притаманних усім дітям цього віку, існують й індивідуальні особливості, які не можна не враховувати. Дослідження О. Смирнової, В. Утробіної свідчать про те, що навіть в одному віковому періоді діти розрізняються за типами відносин із однолітками. Одні діти небайдуже ставляться до своїх однолітків, щирі у вираженні почуттів, здатні об'єктивно оцінити себе та іншого, справедливо ставитися один до одного, надавати допомогу. Інші – зацікавлені в однолітку як помічнику для досягнення власних цілей (при цьому вони не враховують думки й бажання свого товариша). Є діти, які схильні до позитивної самооцінки й негативної оцінки однолітка. Вони небайдужі, але ревниво ставляться до успіхів інших і не бажають надавати жодної допомоги [31].

Отже, проблема толерантного ставлення в дошкільнят існує, вона обумовлена віковими та індивідуальними особливостями дітей цього віку.

Усе це дозволило зробити висновок про те, що толерантне ставлення у дошкільньому віці має свої особливості. Перша й головна особливість – відкритість іншим людям, яка виявляється у прийнятті дошкільником іншої дитини.

Як зазначає Н. Скрипник, у дітей цього віку ще не до кінця сформовані стереотипи: правильно - неправильно, добре – недобре, норма - відхилення і та ін. Тому дитина з легкістю приймає будь-якого «іншого». Тому саме від дорослого буде залежати чи навчить він дитину доброзичливо сприймати людину, несхожу у своїй поведінці, поглядах, уміннях, як «іншого», а не як «гіршого». Тут важливо навчити дитину сприймати «іншого», його точку зору, але й уміти зберегти свою думку [58, с.15].

Друга особливість – справедливе ставлення дошкільника до іншої дитини, що полягає в рівноправності між дітьми. Ця якість у дошкільньому віці виявляється у справедливому розподілі обов'язків під час трудової діяльності, ролей під час ігрової діяльності. Адже дитина вже може окреслити свої прихильності, визначаючи чесноти ровесника і мотивуючи свої взаємини з ним, висловити критику на вчинки, ознаки зовнішності, взаємини дитини з іншими [58, с. 15-16].

Третя особливість прояву толерантного ставлення у дошкільників пов'язана з вираженням співчуття і бажанням надати допомогу іншій дитині.

Толерантне ставлення дошкільника до однолітка – взаємозв'язок, заснований на прийнятті дитиною однолітка, розумінні його як самого себе при позитивному оцінюванні його дій, а також на готовності висловити йому співчуття і надати допомогу в процесі взаємодії [58, с.16].

Як засвідчує аналіз наукових праць, присвячених толерантності, дослідники сходяться на думці, що виховання толерантності необхідно починати вже в дошкільньому віці, адже саме цей віковий період є сенситивним для початку формування більшості характеристик, що лежать в основі толерантності.

Як відмічає Є. Ільїнська, «протягом всього дошкільного періоду інтенсивно розвиваються психічні функції, формуються складні види діяльності, закладаються основи пізнавальних здібностей. У цьому віці активно формуються особистісні механізми поведінки, формується самосвідомість у формі адекватної самооцінки власних особистісних якостей, засвоєння норм та форм поведінки шляхом становлення внутрішньої саморегуляції вчинків». Тому, якщо на цьому етапі дорослі не допоможуть дітям розвинути таку якість, як толерантність, не сформують у них навички толерантної взаємодії, в дітей може стихійно сформуватись інтолерантний світогляд, змінити який в подальшому буде непросто [20].

Отже, починати формування передумов, необхідних для розвитку толерантності, необхідно саме в дошкільному віці, коли закладаються основи світосприймання.

Є. Ладика [59, с.121] щодо виховання толерантності в дошкільному віці виділяє два важливі аспекти, на які дорослому варто звернути увагу. Перший – пов'язаний із закономірним зростанням конфліктів при зіткненні інтересів. Пік конфліктності припадає на 5 рік життя дитини, який є переломним – першим кроком на шляху до вміння встановлювати комунікацію на основі узгодження і розподілу обов'язків, що пов'язано з необхідністю враховувати інтереси іншого і встановленням самоконтролю за загальним, а не індивідуальним, задумом. Відносно формування толерантності, це дуже важливий момент набуття досвіду відмови від своїх особистих намірів в «догоду» намірам громадським і становлення навичок взаємодії в заданих умовах. Основний напрям роботи вихователя – дати відчуття переваги взаємодії для кожної дитини, те, що разом завжди краще і цікавіше, ніж хоч і при своїх інтересах, але порізно. Таким чином формується необхідність в партнері, а, значить, створюються умови для розвитку комунікативних здібностей і позитивного ставлення до суб'єкту комунікації. Другий аспект пов'язаний з виникненням пізнавально-особистісних форм

спілкування, коли зростання інтересу до особистості іншої людини відбувається на тлі становлення оцінних суджень, їх стереотипізації і нормування. Процес особистої ідентифікації починає набирати силу і розподіл значень «свій» і «чужий» вже відбувається не на основі афективного реагування на впізнавання об'єкта, а на основі понятійної віднесеності до групи через оцінку спостережуваних ознак.

Вище зазначені особливості починають значно впливати на ставлення до іншої людини, виникає підґрунтя для розвитку толерантності. Таким чином, усвідомлене володіння правилами толерантної взаємодії, емоційне та ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів, досвід терпимої і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях дадуть можливість виховати толерантну особистість дошкільника у взаємодії з оточуючими.

1.3. Педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку

Виховання особистості – важливе завдання сучасного закладу дошкільної освіти. Завдання педагога не лише дотримуватися самому і створювати умови для формування толерантності між дітьми, але й попередити прояв негативізму у стосунках між усіма учасниками освітнього процесу (інших працівників закладу, батьків): різких емоційних проявів амбіціозності, настороженості, роздратування, дратівливості, грубості у висловлюваннях, залякування. Всі ці прояви неприпустимі у стосунках із дітьми.

Ми погоджуємося із О. Сухомлинською, яка зазначає, що «велике значення мають будь-які емоції, адже вони повністю належать до почуттєвої сфери, проходять через психіку людини і саме від цієї сфери залежить сприймання тих чи інших цінностей або відмова від них. Людину не можна примусити бути моральною – потрібно її переконати, пропустити знання через її емоції, почуття,

психіку, через свідомість з тим, щоб висловлені моральні цінності стали її власним надбанням» [61, с. 43].

Для того, щоб дитина дошкільного віку отримувала позитивні емоції, необхідно, щоб заклад дошкільної освіти і батьки також значну увагу приділяли вихованню дитини загалом і толерантності зокрема.

Для того, щоб відбувалося виховання толерантності в дітей дошкільного віку, необхідно створити і реалізовувати відповідні умови.

Так, А. Гончаренко визначила педагогічні умови, що сприяють становленню гуманних взаємин у дітей дошкільного віку: створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї та закладі дошкільної освіти; постійне підтримання позитивного характеру взаємин партнерів різного віку і статевої належності; організація освітнього процесу, таким чином, щоб були враховані унікальність, індивідуальність особливості, своєрідність кожної дитини; розвиток потреби дошкільників у контактах морально-ціннісного спрямування; переведення старшими дошкільниками норм і правил гуманної поведінки з уявного в реальний план шляхом їх осмислення та корекції на основі передбачення ними ймовірних результатів [10. с. 46].

Н. Скрипник виділяє специфічні педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків у дітей дошкільного віку, а саме:

1. Цілеспрямована і конструктивна взаємодія педагогів і сім'ї з створення толерантного виховного середовища, що характеризується взаємною довірою і повагою, доброзичливим спілкуванням, на засадах демократичних принципів організації дитячим колективом, забезпеченням почуття впевненості та захищеності кожної дитини.

2. Формування комплексу знань, умінь і навичок толерантних взаємостосунків у дітей, тобто уявлень дошкільника про толерантні стосунки, людські емоційні стани та їх причини; прояв доброзичливого, терпимого ставлення до себе та оточуючих, здатності до емоційної чутливості та сприйняття своєрідності кожної

людини, як основного змісту виховної роботи.

3. Застосування спеціально підібраних педагогічних форм та методів для ефективної реалізації поставлених цілей [57, с.153].

Н. Ніжегородцева пропонує такі чотири основні умови формування толерантності у дитячому віці відповідно з наявними в психології уявленнями про умови розвитку особистості і самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу:

- досвід спілкування дитини з дорослими;
- досвід спілкування з однолітками;
- індивідуальний досвід дитини;
- розумовий розвиток.

На думку науковця, досвід спілкування з дорослими є об'єктивною умовою, поза якою процес формування толерантності як феномену індивідуальної свідомості в дитячому віці неможливий або дуже ускладнений. Під впливом дорослого в дитини формуються знання і уявлення про себе та оточуючих, той чи інший тип самооцінки. Роль дорослого в розвитку особистості дитини полягає в організації навчання дитини за певною програмою, зокрема й загальноприйнятими правилами і нормам поведінки; повідомлення відомостей про її якості та можливості, схожість і відмінності щодо інших людей; оцінка її діяльності та поведінки; формування особистісних цінностей, еталонів, за допомогою яких дитина згодом буде оцінювати себе сама; спонукання дитини до аналізу своїх відносин, дій та вчинків і порівняння їх з діями та вчинками інших людей. Досвід спілкування з однолітками також впливає на формування толерантності в дитячому віці. У спільній грі та спілкуванні з однолітками в дошкільному віці відбувається виділення дитиною позиції «іншого» як відмінної від своєї власної, знижується дитячий егоцентризм [36, с. 21-23] .

В. Ляпуновою було розроблено низку педагогічних засобів та рекомендацій для оптимального формування основ толерантності в дітей дошкільного віку.

1. Знайомити дітей із різними моральними характеристиками та якостями

людини в у тому числі з поняттям терпимість. Для цього науковець пропонує використати гру «Барвисте намисто». На кожному занятті, коли діти знайомляться із новою моральною якістю, вони нанизують на стрічку кольоровий кружечок (на ньому схематично зображене обличчя, яке передає відповідне почуття і розфарбоване тим кольором, яким визначають самі діти). З часом діти збирають «кольорову гірлянду із моральними якостями», серед яких є характерні і для толерантної особистості. Діти визначають ті, які їм найбільше подобаються, які хотіли б мати самі, пояснюють чому. Таким чином, діти засвоюють характеристику моральних якостей людини.

2. Вчити дітей усвідомлювати і давати характеристику моральним вчинкам. Найдоцільніше для цього використовувати літературні твори та твори мистецтва, під час обговорення яких дитину вчать співчувати героям казок, віршів, оповідань, музичних творів, застосовуючи прийом емпатії.

3. Дати знання про навколишній світ за темами: «Особистість», «Я сам», «Сім'я», «Суспільство», «Традиції», «Національність», «Релігія», «Культура», «Стать». Найкращими засобами будуть, на думку науковця, бесіди, читання літературних і народних творів, екскурсії, спостереження.

4. Дати поняття про різноманітність, багатонаціональність людського суспільства. Навчити дітей розуміти, поважати та сприймати культуру і традиції свого та інших народів, які живуть як на території нашої країни, так і за її межами. Знайомити з характерними елементами різних культур (мова, народна творчість, декоративно-прикладне мистецтво, народні ігри і тощо). Важливо пояснити дитині, що це навіть цікаво і прекрасно пізнавати інших людей.

5. Формувати в дитини усвідомлення самого себе, як особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки. Пояснити, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, можливостями, уміннями, але у той же час, схожа на інших людей і має, так як і всі, певні недоліки і проблеми. Звичайно ж, все це можна пояснити дитині на прикладах із життя групи, аналізуючи різні ситуації [32, с.60, 69].

Н. Іванова виділяє такі умови:

1. Прищеплювати базові соціальні навички: уміння вислухати інших, підтримувати розмову, навіть коли це не цікаво, тактовно, без образ критикувати чи хвалити інших.

2. Учити дітей виражати дружні почуття різними способами: усмішка, спокійна мова, лагідний погляд, відповідні жести та міміка. Паралельно познайомити дітей і з проявом зовнішніх ознак образи, агресії, неприступності та методами уникнення негативних емоцій.

3. Учити проявляти симпатію, співчуття інтерес та уважність один до одного.

4. Учити дітей керувати своїм емоційним станом, що є найважливішою умовою дружніх толерантних стосунків з оточуючими. Формувати ці уміння найкраще у процесі колективної активної взаємодії: під час праці, музичної і художньої творчості та фізичних занять. Оскільки ці види діяльності найбільше викликають прояв бурхливих почуттів, у дітей виникає бажання виразити їх, поділитися з іншими [19, с. 23].

Залучати дітей до побудови моделі толерантної поведінки під час вирішення проблемних ситуацій (як штучно створених так і тих, що виникають між дітьми та дорослими у ході взаємодії). Дітей спонукають замислювати і приймати адекватні рішення: що робити із забіякою? Як реагувати на образу? Що робити, коли хтось дражниться? Одночасно необхідно формувати навички доброзичливої критики вчинків, а не самої людини. Крім того, важливо вчити не критикувати вибір дитини тієї чи іншої позиції. Адже обрана позиція може відповідати позитивній нормі, але й може бути хибною. Якщо виявляється останній варіант, педагогу необхідно створити умови, за яких дошкільник самостійно приходив би до правильного вибору. Це буде запорукою терпимого сприйняття дитини інших позицій і думок у майбутньому.

Однією з основних умов формування толерантності у дошкільнят, на думку О. Крушельницької, є робота з емоціями дітей. У колективній творчості, де мета може

бути досягнута тільки завдяки спільним зусиллям, усвідомлення важливості участі іншої людини, її внеску в загальну роботу відбувається через усвідомлення своїх емоцій і розуміння переживань партнерів по групі. Безпосереднє переживання дитиною толерантних стосунків призводить до формування в неї відповідних толерантних особистісних утворень [25, с.152].

Є. Іллінська до педагогічних умов формування толерантності в закладі дошкільної освіти відносить:

- створення толерантного простору дошкільного закладу;
- підготовка педагога, відповідна цілям і завданням толерантного виховання;
- застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на розвиток толерантності;
- взаємодія педагогів і батьків у вихованні толерантності;
- розробка та впровадження в педагогічну практику закладів дошкільної освіти спеціальних програм із формування толерантності в дітей дошкільного віку [20, с.18].

К. Ремарчук визначила педагогічні умови формування толерантного середовища закладу освіти:

1. Вироблення настанови на толерантність, що полягає в готовності й здатності керівників закладів освіти, педагогів і вихованців до рівноправного діалогу через синергетичну взаємодію.

2. Варіативність використання методів навчання і виховання, які активізують розвиток толерантності всіх учасників освітнього процесу.

3. Формування навичок комунікативної толерантності всіх учасників освітнього процесу.

4. Забезпечення особистісно-орієнтованої взаємодії педагогів і дітей в освітньому процесі та повсякденній діяльності, під час яких реалізуються навички комунікативної толерантності і виникають передумови для успішного розвитку толерантних якостей.

5. Виховання толерантності шляхом формування, розвитку й удосконалення толерантних якостей особистості: емпатії, довіри, співчуття, співпереживання, відкритості; самоприйняття як поблажливого ставлення до самого себе, здатності до самопізнання та розвитку почуття власної гідності; прийняття інших, готовності й здатності вступати у взаємодію з ними [54, с. 76].

Для створення толерантного середовища важлива не лише діалогічна взаємодія, а й розвиток мовлення дитини. Адже мовлення дошкільників розглядається як активний, творчий, індивідуально забарвлений процес, спрямований на вибір адекватних засобів забезпечення міжособистісної динамічної взаємодії (А. Богуш, Т. Луценко, Т.Піроженко).

Як зазначає О. Спіцина, важливою умовою формування толерантності в дитячому віці є розумовий розвиток дитини, насамперед здатність усвідомлювати факти свого внутрішнього і зовнішнього життя, узагальнювати свої переживання. Якщо в ранній період розвитку сприйняття своїх дій і діяльності інших людей має мимовільний характер, а його результат – неусвідомлене наслідування поведінки оточуючих, то в старшому дошкільному віці спостереження стає цілеспрямованим і усвідомленим. У 5-7-річному віці виникає осмислене орієнтування у власних переживаннях (Л. Виготський), коли дитина починає усвідомлювати свої переживання і розуміти, що значить «я радію», «я засмучений», «я сердитий», «мені соромно» тощо. Більше того, дитина не тільки усвідомлює свої емоційні стану в конкретній ситуації (це може бути доступно і дітям 4-5 років), виникає узагальнення переживань – афектне узагальнення (Л. Виготський) [60, с.221].

Як зазначає В. Кукушин, для того, щоб робота по вихованню толерантності в дошкільнят була плідною, необхідно задіяти великий спектр заходів і різних видів діяльності дошкільнят, зокрема:

1) проведення свят та інших масових форм, з метою знайомства дітей з культурою і традиціями свого народу та народів світу; театралізовану діяльність дошкільнят за сценаріями, в основі яких казки народів світу;

- 2) сюжетно-рольові ігри дошкільнят, основною метою яких є освоєння і практичне застосування дітьми способів толерантної взаємодії;
- 3) українські народні рухливі ігри;
- 4) проведення народно-обрядових свят, наприклад таких як «Святий Миколай», «Різдво» згідно з народним календарем;
- 7) ігри-заняття, створених на матеріалах різних казок, з метою вирішення проблем міжособистісної взаємодії в казкових ситуаціях [27].

Важливе значення для виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку займає співпраця ЗДО з батьками дошкільнят.

Для цього педагоги радять використовували різноманітні форми роботи з батьками: збори, консультації, виставки педагогічної та дитячої художньої літератури, фотостенди, спільні свята, екскурсії, розваги, індивідуальні бесіди з батьками. Така узгодженість у роботі дитячого садка і сім'ї є найважливішою умовою повноцінного виховання дитини, формування в неї моральних форм поведінки, правової культури.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми виховання толерантності засвідчив, що дана проблема є актуальною в дослідженнях філософів, психологів, педагогів, методистів. Водночас у практиці дошкільної освіти виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку здійснюється безсистемно.

У результаті аналізу наукових джерел ми з'ясували, що проблема виховання толерантності у межах вивчення морально-духовних аспектів розвитку особистості дитини висвітлена у працях І. Беха, А. Богуш, О. Коберник, Л. Кононко, Т. Кравченко, К. Крутій, Т. Поніманської, О. Сиротюк, О. Смирнової, Р. Овчарової та ін. Особливості становлення ціннісного ставлення дошкільників до однолітків, виховання людяності висвітлено у працях Т. Єжової, Н. Скрипник, Т. Поніманської, Ю. Приходько та ін. Праці, в яких висвітлені питання, що стосуються виховання толерантності у дітей.

Нами було проаналізовано сутність поняття «толерантність» у різних словниках і працях науковців, з'ясовано, що більшість науковців під даним поняттям розуміють моральну якість індивіда, що характеризує терпиме ставлення до відмінних від наявних у нього поглядів, думок, звичок інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності.

Толерантність, як зазначено в працях науковців, не є вродженою характеристикою, вона формується у процесі виховання і навчання, для її утворення необхідно створити спеціальні психолого-педагогічні умови та передумови вже на ранніх етапах розвитку дитини. Особливостями толерантності визначено: відкритість іншим людям, що виявляється у прийнятті дошкільником іншої дитини; справедливе ставлення дошкільника до іншої дитини, що полягає в рівноправності між дітьми; вираження співчуття і бажання надати допомогу іншій дитині.

З'ясовано, що одним з найважливіших завдань є навчити дітей дошкільного віку толерантно ставитись один до одного та до інших.

Як засвідчує аналіз наукових праць, присвячених толерантності, дослідники сходяться на думці, що виховання толерантності необхідно починати вже в дошкільному віці, адже саме цей віковий період є сенситивним для початку формування більшості характеристик, що лежать в основі толерантності.

Для того, щоб відбувалося виховання толерантності в дітей дошкільного віку, необхідно створити і реалізовувати відповідні умови. На основі аналізу виокремлених і обґрунтованих науковцями (А. Гончаренко, Н. Іванова, Є. Іллінська, Н. Ніжегородцева, Н. Скрипник) педагогічних умов нами були виділені наступні: толерантного ставлення вихователя до дітей; комплексного використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури, образотворчого мистецтва; педагогічних ситуацій; ігрової діяльності); взаємодії педагогів і батьків у вихованні толерантності в дітей.

Окрім того, науковцями визначені педагогічні умови формування толерантного середовища закладу освіти (К. Ремарчук), педагогічні засоби та рекомендації для оптимального формування основ толерантності в дітей дошкільного віку (В. Ляпунова), врахування яких теж важливо при організації роботи ЗДО з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Характеристика рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку

Програма експериментальної роботи передбачала проведення констатувального етапу, в процесі якого ми з'ясували рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку. Завдання констатувального етапу експерименту включали:

1) Визначити зміст і завдання виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку в Базовому компоненті дошкільної освіти, чинних програмах виховання і навчання дітей дошкільного віку та в практиці роботи вихователів закладів дошкільної освіти.

2) Виявити критерії, показники і схарактеризувати рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

3) Розробити систему роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку з метою перевірки педагогічних умов.

В експериментальній роботі брали участь 28 дітей п'ятого року життя ЗДО «Ялинка» Кам'янопотоківської сільської ради Полтавської області, груп «Дошколярик» (експериментальна група) та «Ластів'ята» (контрольна група), по 14 дошкільників в кожній.

До анкетування було залучені вихователі ЗДО «Ялинка».

Нами були проаналізовані Базовий компонент дошкільної освіти [2] і чинні програми виховання і навчання дітей дошкільного віку «Впевнений старт» [47], «Дитина» [16], «Я у Світі» [49], «Українське дошкілля» [45] щодо з'ясування змісту і завдань з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку».

Так, Базовим компонентом дошкільної освіти передбачено формування в дітей дошкільного віку соціально-громадянської компетентності (освітній напрям «Дитина в соціумі») через здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини, готовність до посильної участі в соціальних подіях, що відбуваються у дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення спільного життя. В документі зазначено, що дитина дошкільного віку повинна демонструвати інтерес до загальнолюдських цінностей (здоров'я, сім'я, повага і любов до батьків, роду, держави, Батьківщини, дружба, мир, доброта тощо), громадських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), цінностей спілкування, діяльності; виявляти почуття власної гідності як представника українського народу та громадянина; демонструвати дружнє та неупереджене ставлення до дітей з особливими освітніми потребами; усвідомлювати необхідність дотримання соціальних норм моралі й виявляти повагу до прав і свобод людини; розуміти переваги розв'язання конфліктів, суперечок мирним шляхом; дотримуватися соціальних правил та норм поведінки, домовленостей у щоденній життєдіяльності; брати участь у визначенні та прийнятті правил співжиття в родині, групі закладу дошкільної освіти, колі друзів [2].

У програмі «Дитина» серед освітніх завдань освітньої лінії «Дитина в соціумі» визначено такі: розвивати розуміння того, що людина – член суспільства. Формувати знання дітей про соціальні ролі людей у сім'ї та суспільстві. Розвивати морально-етичні уявлення стосовно людських взаємин, зокрема, позитивних залежностей між людьми, як-от: взаємодопомога, підтримка, безкорисливість, дружба, любов. У змісті даної освітньої лінії визначено: поглиблювати уявлення про позитивні й негативні риси характеру людей (добрий-злий, ввічливий-грубий, щедрий-жадібний, чуйний-жорстокий, чесний-брехливий), дати уявлення про наслідки негативних рис характеру людини; вчити визначати і називати моральну

якість (рис характеру) за конкретними вчинками, діями; співвідносити власну поведінку з моральним еталоном [16].

Серед завдань освітньої лінії «Дитина в соціумі» у програмі «Українське дошкілля» визначено: формувати моральну позицію дитини, ціннісні орієнтири, інтереси та потреби; виховувати позитивні почуття до рідних, повагу до старших; сприяти розвиткові дружніх взаємин між дітьми, проявів турботи про ровесників та інших дітей; ініціативність у становленні товариських взаємин з однолітками, вміння проявити турботу про молодших дітей [2].

У програмі «Я у Світі» серед завдань освітньої лінії визначено: розвивати потребу в спілкуванні з приємними людьми, здатність порозумітися, у мирний спосіб розв'язати конфлікт з тим, хто не подобається; формувати вміння віддавати чомусь (комусь) перевагу, культурно відмовляти у прихильності; навчитись правил співжиття в дитячому садочку, зважати на думку та інтереси однолітків; формувати доброзичливість, культурну поведінку у стосунках з людьми різної спорідненості, віку, статі; плекати вміння товаришувати, радіти спілкуванню з друзями, турботливе ставлення до молодших себе [49, с. 57].

Таким чином, аналіз програм свідчить, що в кожній з них укладачі передбачили завдання щодо виховання толерантності у дошкільнят.

Наступний етап роботи передбачав анкетування вихователів закладів дошкільної освіти. Було складено анкети щодо з'ясування стану роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку. Розглянемо результати анкетування вихователів. Запропонована вихователям анкета подана в додатку Б. Проаналізуємо відповіді вихователів.

На запитання «Як Ви розумієте поняття «толерантність»?» ми отримали такі відповіді: 50% вихователів дали повну відповідь, вказавши що толерантність – це терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти терпимість, терпіння, тобто примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо може стати причиною страждання, спричинити осуд або відразу; 20% – вказали, що це бути терпимим;

30% респондентів не змогли відповісти на запитання.

Отже, вихователі не всі розуміють зміст поняття «толерантність» або не змогли взагалі відповісти на дане питання.

На запитання «Які засоби Ви використовуєте з метою виховання толерантності в дітей?» ми отримали такі результати: 50% вихователів використовують дидактичні ігри, 30% вихователів – мультимедійний матеріал; 20 % вихователів назвали ігри-заняття, 30 % вихователів вказали на художню літературу, мультфільми.

На запитання «На яких заняттях Ви плануєте роботу з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку?» ми отримали такі результати: 60% – на заняттях з мовленнєвого розвитку; 40% – на музичних заняттях; 30% – на спортивних; 20% – під час прогулянок, 25 – на заняттях з ознайомлення дітей із соціумом. Отже, робота з виховання толерантності планується на мовленнєвих, музичних, спортивних заняттях, під час прогулянок, проте на заняттях із ознайомлення дітей із соціумом планує лише невелика кількість вихователів.

На запитання «Які методи і прийоми Ви використовуєте з метою виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку?» ми отримали такі результати: 100% вихователів використовують такі методи: розповідь, бесіда, ігровий метод; 30 % – читання художніх творів; 20 % – розглядання сюжетних картин і бесіда за їх змістом. Отже, у процесі виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку вихователі використовують низку методів і методичних прийомів.

На останнє запитання «Яким чином Ви закріплюєте отримані дітьми знання про толерантність?» отримані такі відповіді: 50% вихователів відмітили, що закріплюють отримані знання про толерантність під час ігор, 30% педагогів – у процесі трудової діяльності, 20% респондентів – в музичній діяльності. Таким чином, 50% вихователів відзначили, що отримані дітьми знання про толерантність закріплюють в ігровій діяльності, водночас вони не уточнили, які це ігри.

Отже, анкетування вихователів показало, що вони приділяють незначну увагу вихованню толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

Відповідно до теоретичних засад проблеми виховання толерантності в дітей дошкільного віку на цьому етапі дослідження нами були розроблені критерії, показники та рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку. Критеріями вихованості толерантності ми визначили когнітивний, мотиваційний та діяльнісний.

Когнітивний критерій з показниками: знання про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих; знання про способи прояву толерантності.

Мотиваційний критерій з показниками: бажання виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них; інтерес до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки).

Діяльнісний критерій з показниками: вміння адекватно оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою; вміння в ставленні до оточуючих використовувати способи вираження толерантності.

На основі виділених критеріїв та показників нами були розроблені рівні вихованості толерантності дітей середнього дошкільного віку: високий, середній, низький.

Високий рівень вихованості толерантності характерний для дітей середнього дошкільного віку, які знають про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих; знають про способи прояву толерантності; в них наявне бажання виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них; наявний інтерес до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки); вони адекватно оцінюють толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою; у ставленні до оточуючих використовують способи вираження толерантності.

Середній рівень вихованості толерантності характерний для дітей середнього дошкільного віку, які не завжди знають про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих; не знають про різні способи прояву толерантності; в них не завжди

наявне бажання виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них; не завжди наявний інтерес до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки); вони не завжди можуть самі адекватно оцінити толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою; у ставленні до оточуючих не завжди використовують способи вираження толерантності.

Низький рівень вихованості толерантності характерний для дітей середнього дошкільного віку, які , які не знають про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих; не знають про способи прояву толерантності; в них немає бажання виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них; вони не виявляють інтересу до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки); вони не можуть самі адекватно оцінити толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою; у ставленні до оточуючих не використовують способи вираження толерантності.

До кожного з критеріїв нами було дібрано низку експериментальних завдань.

Когнітивний критерій

З метою з'ясування знань дітей середнього дошкільного віку про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих ми запропонували дитині прослухати казку «Осколки доброти» і відповісти на питання.

Сім'я проводила вихідний день на березі річки. Діти купалися в річці і будували замки з піску. Раптом вдалині показала маленька старенька бабуся. Її сиве волосся розвівалися за вітром, одяг була брудний і обірваний. Вона щось бурмотіла про себе, підбираючи з піску якісь предмети і складаючи їх у сумку. Батьки покликали дітей і веліли їм триматися подалі від старенької. Коли вона проходила повз, раз у раз нагинаючись, щоб щось підняти, вона посміхалася сім'ї, але ніхто не відповів на її привітання. Багато тижнів після дивної зустрічі вони дізналися, що бабуся все своє життя присвятила тому, щоб підбирати з берегів річок осколки скла, якими діти могли порізати собі ноги.

Запитання та завдання до казки:

- Як ви гадаєте, чому бабуся присвятила своє життя такій роботі?

- Чи правильно вчинили дорослі? Чому?

- Як ти вважаєш, якби люди дізналися, чим насправді опікується старенька, що вони б зробили?

- Чи можна сказати про людину по її зовнішньому вигляді?

- Як треба ставитися до незнайомих людей на вулиці, чи транспорті?

Як засвідчують результати бесіди з дітьми за змістом твору, високий рівень продемонстрували 15 % дітей експериментальної та 21 % дітей контрольної груп. Діти, віднесені до цього рівня добре розуміють поняття «добре» та «погано» в поведінці і ставленні до оточуючих. Наприклад, Катя С. відповідала, що бабуся вчинила дуже добре тому, що любить дітей і хоче вберегти їх від травм. Дорослі теж не повинні відноситися до людей, краще б допомогли старенькій прибрати скло. Не можна говорити про людину погане. Марійка Т. сказала, що бабуся молодець, турбується про дітей та природу. Дорослі повели себе погано. Що потрібно допомагати стареньким і не ображати. Потрібно з повагою відноситися до старших. Сергійко Д. відповів, що всі повинні бути добрішими особливо до людей старших, потрібно допомагати їм особливо, коли вони роблять таку добру справу. Що не можна говорити про людей за їх одяг. Бути ввічливими в транспорті поступатись місцем.

50 % дітей експериментальної та 57 % – контрольної груп продемонстрували середній рівень вихованості толерантності за даним критерієм. Діти, віднесені до цього рівня, намагалися пояснити, що в казці добре, що погано, на деякі запитання відповідали правильно, на деякі – допускалися помилок. Наприклад, Петрик В. не зрозумів чому бабуся прибирала скло з річки. Але те, що дорослі образили бабуся йому не сподобалося. Він сказав, що старших потрібно поважати. Кирило С. при виконанні завдання сказав, що бабуся молодець і треба було дорослим і йому допомогти в збиранні скла.

35% дітей експериментальної та 22% – контрольної груп показали низький рівень вихованості толерантності. Вони не могли дати чітку відповідь на запитання, їм були не зрозумілі дії бабусі, а також дорослих. Наприклад, Таня К. сказала, що не допомагала би бабусі, а дорослі могли. Вона боїться не знайомих людей та ще й в поганому одязі. Віталій В. теж сказав, що не допомагав би збирати скло. А ще те, що він сам маленький і не поступився місцем у транспорті, бо він любить сидіти і дивитися у вікно.

З метою з'ясування знань дітей середнього дошкільного віку про способи прояву толерантності ми провели з дитиною бесіду, яка включала такі питання:

- Що означає «поважати людей»?
- Чи поважаєш ти батьків, вихователя, друзів, незнайомих людей?
- Чи помічаєш ти, коли твої вчинки засмучують рідних людей, вихователя?
- Як ти турбуєшся про маму і тата, братика і сестричку, бабусю та дідуся?
- Якби ти все міг, що б ти зробив для батьків, вихователя, друзів, незнайомих людей?

Проаналізуємо результати виконання дітьми завдання.

Як засвідчують результати бесіди з дітьми, високий рівень продемонстрували 15% дітей експериментальної групи та 21% дітей контрольної групи. Діти, віднесені до цього рівня, сказали, що поважати людей – це шанобливо ставитися до всіх, хто тебе оточує. Наприклад, Катя С. сказала, що поважає всіх і маму й тата, вихователів, друзів. Вона намагається поводити себе чемно, допомагає всім рідним. Як би вона могла щось зробити для інших, то щоб всі люди жили в мирі та злагоді. Марійка Т. відповіла, що вона не тільки поважає, шанобливо ставиться до людей, а любить їх. Допомагає вдома по господарству, намагається слухатися, щоб не засмучувати рідних. І хоче, щоб всі люди були добрими та поважали один одного. Сергійко Д. відповідав, що поважає своїх батьків, вихователів, друзів. Йому не подобається, коли його вчинки когось засмучують. І також хотів би щоб всі поважали один одного.

50 % дітей експериментальної та 57 % – контрольної груп продемонстрували середній рівень вихованості толерантності за даним критерієм. Діти віднесені до цього рівня, не зовсім правильно відповіли та зрозуміли, що таке повага. Наприклад, Петрик В. сказав, що поважає свої рідних та діток і вихователя, але не завжди розуміє, коли його вчинки засмучують рідних людей. Кирило С. при виконанні завдання сказав, що поважає та шанобливо ставиться до батьків та дорослих. Намагається поводити себе добре .але не завжди це вдається, тому інколи засмучує оточуючих. І хотів би зробити для всіх життя прекрасним.

35% дітей експериментальної та 22% – контрольної груп показали низький рівень вихованості толерантності. Вони не могли дати відповіді на питання, що таке повага, не завжди розуміють чи засмучують їх вчинки когось. Наприклад, Таня К. сказала, що поважає батьків, але не слухається, любе бешкетувати., Віталій В. сказав, що не розуміє, що значить повага. Не розуміє, коли його вчинки засмучують маму чи тата. Сказав, що не знає, як потрібно турбуватися про маму і тата, сказав, що хотів би навчитися.

Кількісні результати виконання дітьми завдань за когнітивним критерієм подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за когнітивним критерієм (%)

Група	Рівні вихованості толерантності					
	Високий		Середній		Низький	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
ЕГ	2	15	7	50	5	35
КГ	3	21	8	57	3	22

Як свідчать дані таблиці, вихованість толерантності в дітей ЕГ та КГ за когнітивним критерієм знаходиться переважно на середньому рівні, водночас значна кількість дітей (35% в ЕГ та 22% у КГ) має низький рівень. У цих дітей майже не сформовані знання про способи прояву толерантності. Результати дослідження за когнітивним критерієм свідчать, що діти як експериментальної, так і контрольної груп мають елементарні знання про способи прояву толерантності, які переважно відповідають середньому рівню (50% – ЕГ, 57 % – КГ).

Мотиваційний критерій

З метою з'ясування бажання дитини виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них ми використали методику «Сюжетні картинки». Дитині пропонували картинки із зображенням позитивних і негативних вчинків однолітків.

Дитина повинна розкласти картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на котрих намальовані гарні вчинки дітей, а з другого – погані. Дитині даємо завдання: Розкладай і пояснюй, куди ти покладеш кожную картинку і чому? Запитуємо: А як би ти вчинив? А самі спостерігали за поведінкою при відповідях дітей.

Проаналізуємо результати виконання дітьми завдання.

Як засвідчують результати виконання дітьми завдання за методикою «Сюжетні картинки», високий рівень продемонстрували 7 % дітей експериментальної та 14 % дітей контрольної груп. Діти, віднесені до цього рівня відразу розклали картки на дві купки хороші та погані вчинки. Наприклад Катя С., розглянувши малюнки, до позитивних вчинків сказала покладе, де дівчинка мие посуд, значить вона допомогла мамі, там де дівчинка прибирає в кімнаті іграшки, це також добре. І дівчинка сказала, що вона теж хоче бути такою, як вони. До негативних вчинків вона віднесла картку, де хлопчик порвав книжку, сказала, що це не правильно а також, де хлопчик дражнив діток вона сказала, що так себе поводити не можна і це хулігани. Дівчинка сказала, що такі діти роблять погано, а так робити не можна. Марійка Т. також правильно поділила картки за позитивними

та негативними вчинками. Відповіла, що мити посуд і складати іграшки – це дуже добрі вчинки адже ти допомагаєш. Негативні вчинки хлопчика їй не сподобалися, адже не можна псувати книжки та дразнити дітей. Сергійко Д. сказав, що потрібно всім робити так, як на картинках, де діти роблять позитивні вчинки і ніколи не робити так, як намальовано дітей, які роблять погані вчинки.

57 % дітей експериментальної та 64 % – контрольної груп продемонстрували середній рівень вихованості толерантності за даним критерієм. Діти, віднесені до цього рівня, намагалися правильно розкласти картинки за позитивними та негативними вчинками, водночас допускалися помилок інколи. Діти, віднесені до цього рівня, проявили незначний інтерес до розглядання картинок. Наприклад, Петрик В. поклав до позитивних карток ту, де хлопчик дразнив інших діток, пояснив це тим, що це весело і немає нічого поганого. Інші картки розклав правильно. Відповів, що допомагати дорослим це добрий вчинок. Кирило С. при виконанні завдання взагалі сказав, що книжки рвати можна, а дразнити дітей ні, бо це образливо. Картки із добрими вчинками йому сподобалися, сказав, що також би так зробив, тому що потрібно допомагати.

35% дітей експериментальної та 21% – контрольної груп показали низький рівень вихованості толерантності. Вони не проявляли інтересу до виконання завдань, не зацікавилися малюнками на картках, а тим паче вчинками дітей на них. Вони не могли зрозуміти в чому полягає завдання, особливо обґрунтувати свої відповіді. Наприклад, Таня К. взагалі не хотіла виконувати це завдання, сказала, що їй сумно і не цікаво. Віталій В. не зрозумів завдання, поклавши всі картки до карток із негативними вчинками. Відповідав, що складати іграшки не подобається і він не хоче це робити. Мити посуд йому не подобається, тому це картки із недобрими вчинками. Дразнитись і рвати книжки він сказав, що це погано і навіть не приємно. Він так би не робив.

З метою з'ясування інтересу дитини до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки) ми запропонували їй розповісти про свого друга (подругу):

- Найбільше мені подобається в ньому (ній) ...
- Його (її) улюблена гра ...
- Я хотів (-ла) б дізнатися про ...
- Я почуваюся щасливим (-ою), коли мій друг (моя подруга) ...
- Мені сумно, коли мій друг (подруга) ...
- Я хочу стати більш ...

Проаналізуємо результати виконання дітьми завдання.

Як засвідчують результати бесіди з дітьми, високий рівень продемонстрували 7 % дітей експериментальної та 14% дітей контрольної груп. Діти, віднесені до цього рівня, із захопленням поставилися до цього завдання та із задоволенням розповіли про своїх друзів. Наприклад, Катя С. сказала, що любить свою подругу і їй подобається її усмішка, що почувається щасливою, коли подружка в гарному настрої вони грають, розмовляють. Що їй сумно, коли вони довго не бачаться або коли вона плаче. Марійка Т. також сказала, що любить всіх своїх друзів. Улюблена гра її подружки – це з лялькою Лолою, що їй подобається, що Тетянка, її подружка, їй завжди допомагає. Їй би хотілося побувати в неї в гостях. Вона засмучується, коли вона довго не ходить до садочка. Я почуваюсь щасливою, коли ми разом граємо, танцюємо. Сергійко Д. розповів, що його друг – це молодша сестра. Що її улюблена гра це конструктор. Я щасливий, коли граюся з нею і вона не плаче. Мені сумно, коли вона погано себе поводить та не слухається. Я хочу стати дорослим, щоб навчити її всьому.

57 % дітей експериментальної та 64 % – контрольної груп продемонстрували середній рівень вихованості толерантності за даним критерієм. Діти, віднесені до цього рівня, мають друзів, але не зовсім можуть розповісти на запитання про них. Наприклад, Петрик В. має друзів, але найбільше дружить з Дімою. Сказав, що улюблена гра друга – це леґо і йому подобається, коли вони разом в неї грають; його засмучує, коли ми не можемо поділити іграшки. Не зміг відповісти, коли щасливий. Кирило С. також назвав своїм другом однолітка. Сказав, що йому

подобається, коли він із Сашком разом грають; улюблена гра – це з машинками; почувається сумним, коли вони сваряться. Не відповів чому хоче стати більшим.

35% дітей експериментальної та 21% контрольної груп показали низький рівень вихованості толерантності. Вони не могли дати чітких відповідей, тому що коло друзів у них постійно змінюється. Наприклад, Таня К. сказала, що її подружкою учора була Таня, а сьогодні вона дружить із Олею; їй подобається їх сукні і що вона любить з ними грати на інші запитання не відповіла. Віталій В. не хотів взагалі відповідати, сказав, що має друзів і вони хороші. Але він за ними не сумує, коли їх не бачить. І коли я стану більшим, буду дружити.

Кількісні результати виконання дітьми завдань за мотиваційним критерієм подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за мотиваційним критерієм (%)

Група	Рівні вихованості толерантності					
	Високий		Середній		Низький	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
ЕГ	1	7	8	57	5	35
КГ	2	14	9	64	3	21

Як видно з таблиці 2.2., високий рівень вихованості толерантності продемонстрували 7% дітей експериментальної і 14% – контрольної груп; середній рівень за цим критерієм продемонстрували 57% дітей експериментальної та 64% дітей контрольної груп дошкільників; на низькому рівні перебувало 35% дітей експериментальної та 21% – контрольної груп дошкільників.

Отже, рівні вихованості толерантності середнього дошкільного віку за мотиваційним критерієм у дітей ЕГ та КГ на констатувальному етапі дослідження знаходяться також на середньому рівні (57% – ЕГ, 64% – КГ).

Діяльнісний критерій

З метою виявлення вміння дітей середнього дошкільного віку адекватно оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою ми запропонували дитині розглянути ілюстрації і поставили їм запитання.

Як ти вчиниш, коли побачиш, що...?

1) один хлопчик забирає в іншого іграшку;

2) дівчинка гралася в іграшки, аж раптом вона побачила, як бабуся, яка несла у мисці щойно зібрані сливи, спотикнулася і миска випала у неї з рук. Сливи покотилися по усьому подвір'ї... Як ти відреагуєш?

3) старший хлопчик насміхається над меншим хлопчиком, бо підставив йому підніжку і той упав;

4) діти дражнять новачка у групі;

5) твої друзі сваряться.

Відповідь кожної дитини вислуховуємо без коментарів.

Проаналізуємо результати виконання дітьми завдання.

Як засвідчують результати виконання завдання, високий рівень продемонстрували 7 % дітей експериментальної та 14% дітей контрольної груп. Діти, адекватно оцінили толерантну та нетолерантну поведінку оточуючих і свою. Наприклад, Катя С. сказала, що вона пояснила чому не можна забирати іграшки, як що дуже хочеться, можна попросити: будь ласка. Сказала, що допомогла відразу бабусі зібрати всі сливи. Не дозволила насміхатися старшим над меншими, намагалася помирити друзів. Марійка Т. так само вчинила: допомогла бабусі. Зробила би все, щоб друзі не сварилися, запропонувала помиритися. Заступилася за новачка і запропонувала всім разом гратися. Сергійко Д. сказав, що спочатку допоміг би вирішити питання з іграшкою: один грається, а потім інший. Допоміг

бабусі зібрати сливи, а також запитав чи вона не забила. Не дозволив, щоб хтось когось ображав; ми повинні всі дружити, тому подав би руку хлопчику і підняв його, а також пожалів.

50 % дітей експериментальної та 57 % - контрольної груп продемонстрували середній рівень вихованості толерантності за даним критерієм. Діти, віднесені до цього рівня, намагалися адекватно оцінити толерантну та нетолерантну поведінку оточуючих і свою та відповісти на всі запитання. Наприклад, Петрик В. сказав, що погано забирати іграшки, але я також так інколи роблю. Треба допомогти бабусі, але на запитання: щоб ти зробив, коли твої друзі сваряться? сказав, що посваряться, тай помиряться. А на те, що дражнять новачка, це погано. Кирило С. при виконанні завдання сказав, що помирих би всіх друзів; пояснив, що не можна ображати менших. Допоміг бабусі зібрати сливи. Але на запитання: чи можна дражнити новачка? ніяк не відповів.

42% дітей експериментальної та 28% – контрольної груп показали низький рівень вихованості толерантності. Вони не могли оцінити толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою. Наприклад, Таня К. сказала, що іграшки забирати можна, але бабусі допомогла. На запитання: старший насміхається над меншим? відповіла, що нічого не робила б. Віталій В. не хотів давати відповіді на жодні запитання. Сказав, якщо сваряться діти, то потім помиряться.

З метою виявлення вміння дитини в ставленні до оточуючих оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку і свою ми запропонували їй гру «Так чи ні?»

Ми пропонували дитині уважно послухати декілька речень і дати відповідь – «Так» чи «Ні» та обґрунтувати її поясненням:

– бабуся відмовляється скуштувати солодощі, залишаючи все для онуки, яка вередує;

– хлопчик переносив іграшки, а дівчинка не відчинила йому двері, і він не зміг утримати всіх іграшок;

- дитина захворіла і всі однолітки з групи намалювали їй листа;
- хлопчик подає руку бабусі, щоб допомогти спуститися сходами;
- дівчинка пригостила яблуками двох дітей, які сперечалися, і вони порозумілися;

Проаналізуємо результати виконання дітьми завдання.

Як засвідчують результати виконання завдання, високий рівень продемонстрували 7 % дітей експериментальної та 14% дітей контрольної груп. Діти, віднесені до цього рівня, вміють правильно оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою. Наприклад, Катя С. дала всі правильні відповіді на запитання, а ще й пояснила, чому так бабусі люблять нас, вередуємо ми чи ні; потрібно допомагати старшим, намагатися дружити з усіма. Марійка Т. також дала правильні відповіді, а ще сказала, що вона також намалювала малюнок, допомогла бабусі. Сергійко Д. сказав, що б допоміг дівчинці. Також пригостив би яблуками, щоб помирити дітей.

50 % дітей експериментальної та 57 % – контрольної груп продемонстрували середній рівень вихованості толерантності за даним критерієм. Діти, віднесені до цього рівня, намагалися правильно відповісти на запитання щодо ставлення до оточуючих, оцінювали толерантну і нетолерантну поведінку. Наприклад, Петрик В. на більшість запитань відповів правильно, але сказав, що він не дав цукерки неслухняній внучці. Кирило С. при виконанні завдання, майже на всі запитання відповів правильно, тільки не давав би свої яблука.

42% дітей експериментальної та 28% – контрольної груп показали низький рівень вихованості толерантності. Вони не могли правильно відповісти на запитання щодо ставлення до оточуючих оцінити толерантну і нетолерантну поведінку. Наприклад, Таня К. на всі майже запитання відповіла не правильно, сказала, що також не відчинила б двері хлопчику, Віталій В. не сказав, що він не пригостив неслухняну внучку, а ще не малював би листа дитині тому, що не любе малювати.

Кількісні результати виконання дітьми завдань за діяльнісним критерієм подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за діяльнісним критерієм (%)

Група	Рівні вихованості толерантності					
	Високий		Середній		Низький	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
ЕГ	1	7	7	50	6	42
КГ	2	14	8	57	4	28

Як видно з таблиці 2.3 високий рівень вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку було виявлено у 7% дітей експериментальної і 14% – контрольної груп; середній рівень за цим критерієм продемонстрували 50% дітей експериментальної та 57% дітей контрольної груп; на низькому рівні перебували 42% дітей експериментальної та 28% – контрольної груп.

Робота, проведена на констатувальному етапі дослідження серед 28 дітей середнього дошкільного віку, дозволила з'ясувати, що більшість з них не мають достатнього рівня обізнаності про толерантність, не можуть адекватно оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою. Більшість дітей не вміють правильно ставитись до оточуючих та використовувати способи вираження толерантності.

Загальний рівень вихованості толерантності за діяльнісним критерієм визначався за сукупністю кількісних результатів, одержаних дітьми за виконання кожного із двох завдань.

Підсумовуючи результати виконання дітьми низки експериментальних завдань, нами було визначено загальний рівень вихованості толерантності в дітей

середнього дошкільного віку. Результати виконання завдань за всіма критеріями констатувального етапу дослідження представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку на констатувальному етапі експерименту

Група	Високий	Середній	Низький	Критерії
ЕГ	14	50	35	Когнітивний
	7	57	35	Мотиваційний
	7	50	42	Діяльнісний
	9	52	38	Середній рівень вихованості толерантності
КГ	21	57	21	Когнітивний
	14	64	21	Мотиваційний
	14	57	28	Діяльнісний
	16	59	23	Середній рівень вихованості толерантності

Отже, аналіз результатів констатувального етапу експерименту засвідчив, що високий рівень вихованості толерантності продемонстрували 9% дітей експериментальної та 16% дітей контрольної груп. На середньому рівні перебувало 52% дітей експериментальної і 59% дітей контрольної груп. Низький рівень вихованості толерантності засвідчили 38% дітей експериментальної і 23% дітей контрольної груп.

Отже, результати проведеного констатувального етапу дослідження свідчать про те, що існує потреба в розробці системи роботи із перевірки педагогічних умов виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

2.2. Перевірка педагогічних умов виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку

З метою підвищення рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку життя нами було розроблено систему роботи, в процесі якої ми реалізовували такі педагогічні умови:

- толерантне ставлення вихователя до дітей;
- комплексне використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури; педагогічних ситуацій; бесід та ігрової діяльності пальчиковий театр, перегляд мультиків);
- взаємодія педагогів і батьків у вихованні толерантності в дітей.

З метою реалізації першої педагогічної умови ми сприяли налагодженню дружніх стосунків між дітьми через особистий приклад взаємодії з ними. Не змушували дітей дружити, оскільки такі взаємини мають розвиватися природно. Навчали дітей з повагою ставитися до товаришів і додержуватися норм поведінки під час взаємодії. Самі демонстрували толерантне ставлення до дітей, до вихователів. Спонукали вихователів групи теж толерантно ставитися до оточуючих. Демонстрували своїм прикладом позитивну соціальну поведінку, адже якщо вихователь ставитиметься до всіх дітей з повагою, то діти діятимуть аналогічно. Якщо ж вони бачитимуть грубе або неухажне ставлення до дітей, ймовірно, що вони наслідуватимуть це під час взаємодії з ними. Вчинки говорять більше за слова. Будь-які дії педагога не лишаються непоміченими й впливають на дітей. Заохочували дітей до співробітництва й взаємного обміну послугами. Вчили дітей обмінюватися послугами. Пояснювали дітям, яка допомога має бути доречною. Навчали дітей співчувати. Більшість дітей добре розуміє, що є справедливим, а що ні. Зосереджували увагу на тому, що у всіх дітей є власні інтереси, здібності й таланти, якими вони можуть поділитися з іншими. Це сприяло налагодженню рівноправних дружніх стосунків.

Толерантне ставлення вихователя до дітей також демонстрували під час реалізації другої та третьої педагогічних умовах.

Реалізація другої умови – комплексне використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури, педагогічних ситуацій; бесід та ігрової діяльності) - відбувалася в декілька етапів.

Перший, накопичувальний, етап передбачав формування в дитини середнього дошкільного віку усвідомленого образу «Я» та адекватної позитивної самооцінки, сприйняття самої себе як унікальної особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, характерні якості і почуття, певні переваги і недоліки порівняно з іншими. На цьому етапі пояснювали дітям, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, вміннями, але ми також схожі на інших людей, маємо різні недоліки і проблеми. Забезпечували емоційну підтримку дітей, створювали атмосферу прийняття та поваги до кожного. Вчили дітей пізнавати себе, свої почуття та переживання.

З цією метою ми провели такі вправи:

Вправа «Хто ти?». Метою проведення вправи було формувати позитивну самооцінку, самосвідомість, усвідомлення власної унікальності; розвиток впевненості і самоповаги.

Хід вправи: Ми пропонували дітям познайомитись із важливою для них людиною, портрет якої знаходиться схований «чарівній торбинці». Діти по черзі зазирали до неї і бачили там власне відображення у дзеркалі, що там сховане. У дітей запитували:

- Кого ти побачив? Розкажи про себе.
- Чим ти схожий з іншими дітьми групи? А чим відрізняєшся?
- Що ти вмієш, що знаєш, що можеш?
- Що у тебе не виходить?
- Що хочеш змінити?
- На кого хочеш бути схожий?

Також на цьому етапі запропонували **вправу «Весело і сумно»**.

Для цього діти передавали по колу іграшку. В кого, за оплеском вихователя, опинялася іграшка, той мав закінчити речення: «Мені весело, коли...», «Мені сумно, коли...», «Я злюсь, коли...», «Мені жалко, коли...» тощо.

На цьому етапі також знайомили дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, в тому числі з поняттями: терпимість, милосердя та доброзичливість.

Ми проводили з дітьми бесіди протягом тижня кожного дня під час ранкового прийому та на прогулянці:

- Давайте жити дружно.
- Що робити, коли захворів товариш?
- Добро і зло.
- Що таке милосердя, доброзичливість?
- Добрі справи. Які вони?
- Мої обов'язки дома.
- Всі ми різні, але всі ми рівні.
- Кому і коли потрібна допомога?
- Кому і коли потрібна допомога?
- Лагідні та добрі слова.

З дітьми провели **заняття-гру «Будь доброзичливим»**, метою якого було ознайомлення дошкільників з поняттям «доброзичлива людина», розвиток уміння проявляти ці якості.

На занятті ми розповіли про те, як важливо бути доброзичливим. Запитали в дошкільнят: чи знаєте, що означає доброзичливий? Чи можна його побачити, доторкнутися? А як можна його відчутти? Пояснили дітям, що доброзичливість – це не лише приємне, добре і ввічливе слово, це побажання людям щось хороше, це щира допомога тим, хто цього потребує, це підтримка.

Ми роздали дітям паперові різнокольорові квіти і запропонували їх подарувати один одному, уявляючи, що таким чином вони зичать іншому щось приємне і добре. Наголосили, що робити це потрібно ніжно, легко і радісно.

Другий етап, емоційно-поведінковий. На цьому етапі нами було розроблено і проведено низку інтегрованих занять з різних розділів програми, читання літературних творів з наступним їх обговоренням, створювали повчальні ситуації та їх аналізували, організовували різні види ігор. Реалізація поставленої мети відбувалося шляхом проведення тематичної неділі *«Толерантно ставимося до батьків, однолітків, вихователів»*.

Метою проведення такого тижня було сформувавши в дітей уявлення про толерантне ставлення до батьків, однолітків, вихователя; сформувавши в них позитивне сприймання прояву такої якості особистості; вміння давати об'єктивну оцінку вчинкам інших людей та однолітків, зокрема, стосовно батьків, дітей, вихователя; здатність адекватно оцінювати та обґрунтовувати власну поведінку.

План неділі:

1. Все починається з родини. (Понеділок)
2. Шануймо однолітків. (Вівторок)
3. Дорослих поважати, чемними ставати. (Середа)
4. Чому потрібно слухатися батьків. (Четвер)
5. Доброзичливі стосунки з однолітками. (П'ятниця)

Понеділок 1. «Все починається з родини».

Метою заняття на тему «Моя сім'я» було сформувавши в дітей уявлення про родину, її склад, родинні стосунки; довірливі стосунки з батьками, забезпечення в дитини почуття захищеності в сім'ї; дати дітям знання, що основою сімейних та родинних стосунків є любов, турбота, підтримка, які об'єднують усіх членів родини в єдине ціле; виховувати почуття гордості, любові та пошани до членів сім'ї.

Для проведення заняття ми підготували: демонстраційний матеріал: ілюстрація «Сім'я»; роздавальний: м'які іграшки за кількістю дітей, картки із зображенням різних ситуацій, кружечки зеленого кольору.

Хід заняття:

На початку заняття ми запропонували дітям послухати лічилку і сказати, про кого в ній йде мова? Мама, тато, брат, сестричка – Всіх назву, не помилюся. Старший братик і сестричка – В нас сімейка невеличка. Не спинюся, не зіб'юся: Мама, тато, брат, сестричка... Старший брат, сестра і я – Отака у нас сім'я. Нам лічилочку на «сім» Повторити треба всім.

Ми демонстрували ілюстрацію «Сім'я», розповіли дітям, що усі мають свою родину. Ластівка не може жити однією сім'єю з горобчиком. І ведмідь, і вовчик-братик не пристануть до чужої зграї. Усі вони мають свою родину. І кожний із вас має її. Запропонували дітям відповісти на запитання: Хто є в твоїй сім'ї?

Ми розповіли, що з перших днів вашого життя батьки були поруч і навчили вас ходити, слухати казки, промовляти перші слова, взувати черевики, застібати гудзики. Батьки радіють кожному вашому успіху й сумують через невдачі. Тому потрібно любити своїх рідних, ніколи не завдавати їм болю, турбуватися про них. Наголосили, що вередливість, примхи, сльози дуже засмучують ваших батьків. .

Пропонували дітям відповісти на запитання: Що ви можете зробити, щоб родина була щасливою? У кого з вас є братики, сестрички? Чим ви можете допомогти старшим членам родини? А молодшим? Як ви до них ставитеся?

Ми наголосили: для того, щоб була щаслива родина – треба поважати, любити рідних та з турботою ставитися до них і один до одного.

За допомогою пальчикового театру розіграли потішку «Моя сім'я». (Запропонували дітям бути ведучими)

Ось цей пальчик - мій дідусь,

Ось цей пальчик - бабця

Ось цей пальчик - мій татусь,

Ось цей пальчик - мамця,
 Ось цей пальчик буду я,
 Ось і вся моя (сім'я).

Розповіли дітям що сім'я – це наші рідні: мама і тато, братик і сестричка, бабуся і дідусь. Повертаєтесь додому із дитячого садка, а на вас уже чекає вдома ваша родина. Потрібно берегти свою сім'ю, дбати про неї. Запропонували дітям розказати, як вони піклуються про своїх рідних? Чим допомагають? Наголосили на тому: для того, щоб усі були щасливими, слід всім працювати, допомагати і підтримувати одне одного.

Упродовж дня з метою навчити дітей говорити поважні слова ми провели дидактичну гру «Наша родина». Запропонували дітям закінчити речення і пояснити, чому вони так вважають:

- «Я свою мамусю...» (люблю, шаную, поважаю, підтримую, радую, веселю, вважаю найкращою).
- «Моя матуся мене...» (любить, доглядає, підтримує, поважає).
- «Мій тато...» (сильний, все знає, працьовитий, шанує маму).
- «Ми з татом (граємо, читаємо книжки, ходимо до лісу).
- «Мої батьки...» (найкращі, дружні, щасливі, веселі, лагідні).

Вівторок 2. «Шануймо однолітків і будьмо терпимими до них»

Нами було проведено заняття «Хто Я?», метою якого – розкрити дітям необхідність шанобливого ставлення до себе, та однолітків; навчити бачити у власній поведінці та діях однолітків толерантне ставлення; спонукати до розмірковування над тим, як прихильне ставлення до себе та однолітків впливає на стосунки з оточенням.

Ми підготували такі матеріали: демонстраційні (картинки) та обладнання м'які іграшки.

Хід заняття:

На початку заняття ми запропонували дітям відгадати загадку:

Нас не було воно було,

Ми з'явилися воно є, ніхто ніколи його не бачив,

Але в кожного воно є (Ім'я)

Продовжили заняття вправою «Назви лагідно» метою якого було виховувати доброзичливе ставлення до себе, інших. Для цього кожна дитина називала своє ім'я лагідно, а потім лагідно імена своїх сусідів.

Провели бесіду. «Я і мої друзі ...» метою якої було виявити позитивні якості особистості дитини та шанобливе ставлення до однолітків.

Дітям пропонували відповісти на такі питання:

- В які ігри ти любиш грати або твій товариш?
- Ким би ти хотів бути в грі, а ким твій друг?
- Кого б ти вибрав за старшого в цій грі?
- Чому ти вибрав саме цього (у) хлопчика (дівчинку)?
- Що тобі подобається в цій (м) дівчинці / хлопчика?
- Які його вчинки ти схвалюєш?
- А які ти вважаєш поганим?

Продовжили заняття руханкою «Допоможемо один одному».

Ми об'єднали дітей у дві команди, рівні за кількістю гравців. Далі показали вихованцям два кошики, в яких розкладено ігровий матеріал (у кожному кошику лежали предмети одного кольору). Прочитали віршовані рядки і дали ігрове завдання:

Дві подруженьки вулицею йшли,

Дві подруженьки кошики несли.

А в них яблучка рум'яні,

Смаковиті, непогані.

Раптом дружки похитнулись,

Випадково спотикнулись – (На ці слова ми перекинули на килимок вміст кожного кошика і розсипали його по всій поверхні ігрового простору.)

З рук кошики випали, Яблучка розсипали.

Хто допоможе їм, малята,

Фрукти ці скоріш зібрати?

Всі діти виявляють готовність допомогти уявним подружкам. Пояснивши правила гри – кожна команда мала якомога швидше зібрати всі «розсипані по килимку яблучка» певного кольору. За сигналом: «Раз, два, три – почали!» діти розпочали змагання. Перемогла та команда, якій удалося впоратися із завданням першою. Наприкінці гри ми просили малюків пояснити, чи добре, що вони допомогли друзям у цій ситуації?

Дітям цього дня ми запропонували вирішити проблемну ситуацію «Новенький», мета якої: виховання поваги та терпимості до людей незалежно від їх расової чи національної приналежності.

Ми пропонували дітям прослухати одну історію і спробувати оцінити і вирішити цю ситуацію.

До середньої групи прийшов новенький – хлопчика-негритьянка із кучерявим волоссям і чорнявою шкірою, якого звали Мішель. Наталці та Сергійку не подобався хлопчик, бо він був одягнутий і виглядав не так як інші. Вони обзивали хлопчика і не приймали до своїх ігор, та говорили іншим дітям в групі не дружити з ним. На це Миколка їм відповів....

Як ви гадаєте, що відповів хлопчик?

Середа. «Дорослих поважати, чемними ставати»

День був присвячений темі «Дорослих поважати, чемними ставати». Протягом дня вчили дітей поважати життєвий досвід батьків, допомагати їм; формували чуйність, доброту, милосердя; виховували любов і повагу до родини – піклуватися про них і допомагати їм.

Ми провели заняття на тему «Ситуація морального вибору», метою якого було вправлення дітей в умінні адекватно оцінювати поведінку героя, обґрунтовувати її адекватність, передбачати позитивні чи негативні наслідки такої поведінки стосовно батьків; співвідносити поведінку персонажа зі своїми уявленнями про поважне ставлення до рідних.

Ми запропонували дітям дві ситуації, а потім задали запитання.

Ситуація 1. Матуся стомлена прийшла з городу і лягла на дивані, щоб трішки перепочити. У цей час Мишкові дуже захотілося пограти в м'яча. Не довго думаючи, він почав голосно гупати ним об стіну, підлогу. матуся так і не змогла відпочити.

Запитання до дітей:

1. Чи сподобалась вам поведінка Мишка?
2. Яке ставлення до матусі продемонстрував хлопчик?
3. Як би ти вчинив?

Ситуація 2. Тато лагодив стілець який зламався. Він попросив Сергійка йому допомогти. Сергійко хотів гратися і не допоміг татові.

Запитання до дітей:

1. Чи погоджуєтесь ви з поведінкою хлопчика?
2. Яке ставлення до старших продемонстрував хлопчик?
3. Як би ви вчинили в даній ситуації?

На занятті ми разом з дітьми виконали вправу «Добрі слова для мами». Для цього ми об'єднали їх у дві команди і запропонували командам по черзі дібрати добрі слова для їх матусь та татусів, щоб висловити вітання, прощання, вибачення, прохання, побажання, подяку. Виграла та команда, яка назвала більше гарних слів.

Під час виконання вправи ми спонукали дітей по черзі виконувати завдання, не заважати, підтримувати тих, кому було складно відповісти на запитання.

Діти із задоволенням включилися в гру: назвали безліч слів мовного етикету (добрий день, доброго вечора, доброго здоров'я, моє вітання, радий тебе бачити,

вітаю тебе, радий зустрічі, привіт; прощання: до побачення, до зустрічі, на добраніч, будьте здорові, бажаю всього найкращого, щасливої дороги, уклін вам, чекатиму на зустріч; вибачення: пробачте, будь ласка; прийміть мої вибачення та інші). В кінці гри ми допомогли дітям доповнити відповіді виразами, які не прозвучали (вітання: доброго ранку, прошу пробачення, даруйте, я був неправий; прохання: будь ласка, будьте ласкаві, чи не могли б ви, дозвольте, прошу вас; побажання: вітаю вас, доброго здоров'я, смачного, з днем народження, щастя вам, хай щастить, бажаю всіляких гараздів; подяка: щиро дякую, спасибі, прийміть мою вдячність, вдячний вам).

Четвер «Чому потрібно слухатися батьків»

Метою заняття «Батьки та діти» було вчити дітей поважати життєвий досвід дорослих, прислухатись до їхніх порад, допомагати їм; виховувати любов і повагу до членів родини, чуйність, доброту, милосердя.

На занятті провели бесіду за змістом вірша Лесі Вознюк «Чому треба слухатися батьків».

Прислухайся, дитино, до батьківського слова,
що сповнене терпіння, турботи і любові.

Прислухайся, дитино, до дідуся поради,
бо й татові твоєму не раз він мудро радив.

Прислухайся, дитино, до рідної матусі,
якій дісталась ніжність і ласка від бабусі.

Збери усі поради, не загуби нічого.

Про тебе також скажуть:

– Прислухайтесь до нього!

Запитання для бесіди:

- Які поради ви отримали від своїх батьків?.
- А що вам порадив тато?.

– А чи знаєте ви, кого вважають найслухнянішою дитиною?

Запропонували разом з дітьми переглянути мультфільм, який знятий за мотивами казки «Колобок». Після перегляду мультфільму ми запитали: Чи правильно вчинив Колобок? Чи потрібно слухатися дорослих? А що було як би колобок послухався?

Наступним етапом нашого заняття було читання оповідання [5] «Найслухняніша дитина».

Найслухнянішими дітьми серед диких тварин вважаються дельфінята. У перший рік свого життя маленький дельфін не відпливає від матері більш, як на три метри. Він в усьому наслідує її, повторює кожен рух і кожен зупинку. Так він вчиться усього, що знадобиться у житті: добувати собі їжу, уникати небезпек, спілкуватися з іншими дельфінами.

Запропонували відповісти на запитання: Чи потрібно дітям слухатися батьків, щоб уникати небезпек та навчитися усього, що знадобиться у житті».

П'ятниця. «Доброзичливі стосунки з однолітками»

Метою заняття «Доброзичливі стосунки» було сформувати в дітей уміння розрізняти та оцінювати емоційні стани і почуття, здатність до емпатії, доброзичливі емоційні прояви у стосунках з іншими, привчати дітей проявляти симпатію, співчуття інтерес та уважність один до одного.

Під час заняття ми провели гру «Поділимося добротою з друзями». Для цього запропонували дітям стати в коло, по черзі потиснути одне одному руки, привітатися, додаючи до слів привітання свої побажання. Наприкінці діти обирали найкраще бажання.

Також ми з дітьми за допомогою жестів і міміки демонстрували радість від зустрічі одне з одним та свої побажання. Всі діти активно брали участь в грі. Брала один одного за руки, говорили привітання і побажання, за допомогою жестів махали привіт, показували «клас», робили сердечка пальчиками.

Ми провели для міні-тренінг емоційної стриманості «Візьми себе в руки».

На початку тренінгу ми пояснили: коли вони схвильовані, сердиті чи хочуть когось вдарити, щось розкидати, то існує простий спосіб довести собі, що ти можеш взяти себе в руки і стриматися, показати свою силу волі. Для цього потрібно охопити долоньями свої лікті і сильно притиснути до грудей – це поза стриманої людини. А щоб не накопичувалися негативні емоції і агресія, діти можуть проявляти їх соціально-прийнятними способами: пом'яти і пошматувати стару газету, побитися надувними молотками, покричати в «Мішечок злості і образ», намалювати свою злість чи образу та замалювати і покреслити її. Таким чином всі діти навчалися стримувати свої емоції та толерантно ставитись один до одного.

Також запропонували дітям пограти в гру «Таємний друг», метою якої було формувати в дітей навички ввічливого спілкування дошкільнят.

За правилами гри на промінчиках моделі сонця ми записали ім'я дитини і поклали так, щоб підпису не було видно. Кожна дитина вибрала собі один промінчик і тримала у таємниці, яке ім'я йому дісталось. З цього часу дитина, ім'я якої на промінчику, стає таємним другом і впродовж дня має виявляти йому якомога більше уваги. Наприкінці дня всі разом відгадують – хто кому був таємним другом.

Ми також провели з дітьми гру «Уяви себе...», у ході якої діти уявляли себе героями їх улюблених українських народних казок або відомими предметами, за бажанням дітей, і розповідали від його імені, що герой відчуває, як поживає, чим займається, що йому подобається, а що ні, що хотів би змінити. Така гра сприяла формуванню в дітей здатності до емоційного сприйняття проблем і почуттів навколишніх, і водночас розуміти, що необхідно зробити, для того щоб змінити ситуацію на краще. Для реалізації нашого завдання важливо сформувати в дітей здатність допомагати один одному в скрутному становищі, що є невід'ємним складником співчуття, милосердя та доброзичливих відношень.

Разом з дітьми переглянули Мультфільм « Вірте у любов, вірте у Різдво» для формування дружніх стосунків один з одним. У мультфільмі розповідалася історія про їжачка на ім'я Генріх, який уперше прийшов до нового класу. Він би з радістю подружився з однолітками, однак спілкуватися і гратися йому заважають колючки, через які він і сам страждав. Минав час, і напередодні Різдва Генріх помітив, що однолітки шепочуться і сміються за його спиною. Коли засмучений їжачок виходив на шкільне подвір'я, на нього чекала несподіванка – подарунок від однокласників, завдяки якому вони зможуть дружити і гратися! Подивившись цей зворушливий мультфільм з дітьми ми пояснили, що абсолютно з кожним можна знайти спільну мову, якими різними, на перший погляд, ми б не були. Наприкінці мультфільму ми запитали: На думку дітей чи правильно вчинили звірята? Чи хотіли би вони допомогти їжачку подружитися з однолітками?

Третя умова виховання толерантності в дітей середнього дошкільного – взаємодія педагогів та батьків у вихованні толерантності в дітей також реалізовувалася в декількох напрямках.

На початку взаємодії із батьками вихованців ми розширювали їх обізнаність про поняття і характеристики «толерантності» та налагоджували їх співпрацю вихователями закладу дошкільної освіти через консультації, ознайомлення зі спеціальною літературою, круглі столи, батьківські збори. Серед тем, що обговорювали з батьками дітей: сприятливі сімейні передумови для розвитку толерантності в дітей; межі толерантності у стосунках батьки – дитина; важливість уміння керувати своїми емоціями у стосунках з дітьми; конфлікти у стосунках батьки – дитина: причини і методи розв'язання.

З батьками провели ділову гру «Моя дитина» під час якої батькам пропонували виконати такі практичні завдання:

- Назвати позитивні якості вашої дитини (мінімум 10 якостей).
- Що у поведінці вашої дитини вам не подобається?
- Чи знає ваша дитина вимоги до її поведінки? Які?

- Яким ви уявляєте майбутнє вашої дитини?
- Виразити своє незадоволення (а потім задоволення) від вчинків своєї дитини через «Я-повідомлення».
- Проаналізувати свої вимоги та критику до дитини і знайти ті, від яких можна відмовитись.

Другий напрям був спрямований на формування усвідомлення важливості виховання толерантності в себе та дітей, розвиток толерантного ставлення батьків до дітей, усвідомлення їхньої індивідуальності та особливості, розуміння їхніх успіхів, проблем та причин, що до цього призводять. Серед методів і форм роботи ми використовували: індивідуальні бесіди, консультації, тренінг, виготовлення інформаційних матеріалів і їх презентація на сайті закладу дошкільної освіти, спільна праця батьків, педагогів та дітей на ділянках закладу дошкільної освіти.

Ми також ознайомили батьків з методами налагодження толерантної взаємодії з дітьми. Для цього ми організували тренінг із вправління побудови різних способів компромісного та терпимого рішення важливих життєвих ситуацій, ознайомили з методами заохочення та допустимого покарання.

Так, метою тренінгу для батьків було стимулювання процесу самопізнання та самовизначення, а також засвоєння знань, умінь і навичок побудови ефективної комунікативної взаємодії з іншими людьми.

Батькам пропонували такі завдання:

Завдання 1. «Світ у мені» – з'ясувати, як батьки сприймають себе, свої якості, що хочуть у собі змінити, чи виникають труднощі при спілкуванні із власною дитиною;

Завдання 2. «Світ навколо мене» – з'ясувати на скільки адекватно батьки оцінюють і сприймають інших людей та ситуації, що виникають довкола них;

Завдання 3. «Взаємодія зі світом – тренування вміння конструктивно та доброзичливо вести дискусії і досягати результату.

Батькам також запропонували перелік художніх творів для читання і обговорення їх з дітьми:

- В. Сухомлинський «Сьома дочка».
- В. Осєєва «Сини».
- В. Сухомлинський «Сива волосинка».
- В. Сухомлинський «Іменинний обід».
- В. Сухомлинський «Бабусин борщ».
- В. Сухомлинський «Тихо, бабуся відпочиває».
- В. Сухомлинський «Щоб ти став кращий».
- В. Сухомлинський «Як Сергійко навчився жаліти»
- В. Осєєва «Просто бабуся».
- О. Буцень «Ожедедь».
- Г. Андерсен «Гидке каченя»
- Ш. Перро «Попелюшка».

Після проведення роботи батьками ми побачили значні зміни у повсякденній роботі з дітьми. Діти почали більш поважно ставитись до вихователів та однолітків. Намагатися бути ввічливими, допомагати товаришам не ображати один одного. Прислухатися до зауважень.

Отже, на формувального етапі експерименту нами було розроблено і реалізовано систему роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

2.3. Результати перевірки педагогічних умов виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку

На прикінцевому етапі дослідження були проведені контрольні зрізи, аналогічні констатувальному етапу експерименту.

Одержані результати аналізувалися й зіставлялися з результатами констатувального обстеження.

Виокремлення критеріїв та рівнів вихованості толерантності дозволило не тільки об'єктивно оцінити якість засвоєння дітьми запропонованого матеріалу, але і вміння ним послуговуватися у повсякденному житті у процесі взаємодії з однолітками, батьками, вихователями.

Нами було проведено контрольні зрізи з метою виявлення динаміки досягнень у вихованості толерантності за критеріями, які ми визначили на констатувальному етапі експерименту: когнітивного, мотиваційного і діяльнісного.

Основні завдання, які ми вирішували на цьому етапі експерименту: виявити рівні вихованості толерантності за допомогою методик, які ми розробили на констатувальному етапі експерименту; здійснити порівняльний аналіз рівнів вихованості толерантності в експериментальній і контрольній групах.

Для виявлення рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку після проведення формувального етапу дослідження було використано завдання, які аналогічні завданням констатувального етапу.

Було звернуто увагу на показники вихованості толерантності на констатувальному та контрольному етапах за критеріями. Динаміку рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку експериментальної і контрольної груп за когнітивним критерієм подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Порівняльні результати щодо рівнів вихованості толерантності за когнітивним критерієм (%)

Група	Динаміка рівнів вихованості толерантності за когнітивним критерієм (%)					
	Високий		Середній		Низький	
	конст	контр	конст	контр	конст	контр
Експериментальна група (ЕГ)	15	28	50	60	35	12
Контрольна група (КГ)	21	22	57	58	23	20

Як бачимо, в експериментальній групі в результаті реалізації розробленої системи роботи відбулися значні позитивні зміни в рівнях вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за когнітивним критерієм. Як засвідчують дані таблиці, на високому рівні зафіксовано 28 % дітей експериментальної групи, водночас на констатувальному етапі було тільки 15 %. Збільшилася кількість дітей експериментальної групи, які перебували на середньому рівні: з 50 % на констатувальному етапі до 60 % на контрольному. На низькому рівні дітей з експериментальної групи значно зменшилося, зокрема на констатувальному було 35 %, на контрольному стало 12% дітей.

У дітей контрольної групи також змінились показники, проте ці зміни були несуттєвими, а саме: на високому рівні вихованості толерантності за когнітивним критерієм було зафіксовано 22% (було 21 %) дітей; середній рівень продемонстрували 58% (було 57 %) дітей; на низькому рівні залишилося 20 % (було

23 %) дітей.

Діти експериментальної групи, віднесені до високого рівня, після повторної бесіди за змістом твору «Осколки доброти», добре розуміють поняття «добре» та «погано» в поведінці і ставленні до оточуючих. Наведемо приклади відповідей дітей: Наприклад, Марійка С. відповідала, що бабуся вчинила дуже добре, що вона б охоче допомогла бабусі збирати скло, адже вона старенька і їй важко. Сказала, що її батьки також допомогли старенькій. Марійка Т. сказала, що бабуся молодець, турбується про дітей та природу, як би її сім'я була там, то обов'язково допомогли старенькій. Сказала, що дорослі з розповіді повели себе погано. Потрібно з повагою відноситися до старших. Максимко Р. відповів, що всі повинні бути добрішими до Не можна говорити про людей за їх одяг.

Діти, які продемонстрували середній рівень вихованості толерантності, намагалися пояснити, що в казці добре, що погано, на деякі запитання відповідали правильно, на деякі – допускалися помилок. Наприклад, Василько А. не зрозумів чому дорослі образили бабуся. Але те, що бабуся прибирала скло йому сподобалося. Він сказав, що бабуся турбується про природу та дітей. Максимко С. при виконанні завдання сказав, що бабуся молодець і він би разом з дорослим йому допоміг в збиранні скла.

Діти з низьким рівнем вихованості толерантності не могли дати чітку відповідь на запитання, їм були не зрозумілі дії бабусі, а також дорослих. Наприклад, Марійка К. сказала, що допомогла б бабусі, а дорослі ні. Вони прийшли відпочивати, а не працювати. Миколка В. сказав, що не допомагав би збирати скло, бо він маленький. А його тато допоміг тому, що він завжди допомагає стареньким.

Діти експериментальної групи, віднесені до високого рівня, після повторної бесіди про повагу до інших і турботу сказали, що поважати людей – це шанобливо ставитися до всіх, хто тебе оточує. Наприклад, Марійка С. сказала, що поважає всіх вихователів, друзів, маму і тата. Вона намагається поводити себе чемно, допомагає всім рідним. Як би вона могла щось зробити для інших, то щоб всі люди жили в

мирі та злагоді. Марійка Т. відповіла, що вона шанобливо ставиться до людей та любить маму, тата, друзів, вихователів. Допомогає вдома мити посуд, прибирати, намагається не засмучувати рідних та слухатися. І хоче, щоб всі люди були добрими та поважали один одного та любили. Діма П. також відповідав, що поважає всіх та любить. Йому не подобається, коли він когось засмучує. І також хотів би, щоб всі поважали та чемно ставились один одного .

Діти, які продемонстрували середній рівень вихованості толерантності не зовсім правильно відповіли та зрозуміли, що таке повага. Наприклад, Саша Р. сказав, що поважає всіх, але не завжди розуміє, коли його вчинки засмучують рідних людей. Андрій С. при виконанні завдання сказав, що любить та поважає дорослих. Намагається поводити себе чемно та не хоче нікого засмучувати, але не завжди йому це вдається. Хотів би зробити щоб життя інших було щасливим.

Діти з низьким рівнем вихованості толерантності не могли дати відповіді на питання, що таке повага, не завжди розуміють чи засмучують їх вчинки когось. Наприклад, Настя В. сказала, що любить бешкетувати, але дорослих слухається та поважає. Нікіта Ч. сказав, що не розуміє, що значить повага, але хотів би дізнатися. Не розуміє, коли його вчинки засмучують маму чи тата .

Кількісні дані щодо рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за мотиваційним критерієм подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Порівняльні дані рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за мотиваційним критерієм (%)

Група	Динаміка рівнів вихованості толерантності за мотиваційним критерієм (%)					
	Високий		Середній		Низький	
	конст	контр	конст	контр	конст	контр
Експериментальна група	7	32	57	60	35	8
Контрольна група	14	15	64	67	21	18

Як засвідчують дані таблиці, в експериментальній групі відбулися значні позитивні зміни в рівнях вихованості толерантності за мотиваційним критерієм. Якщо на констатувальному етапі експерименту діти експериментальної групи перебували на високому рівні з показником 7 %, то на контрольному етапі таких дітей вже було виявлено 35 %. Середній рівень вихованості толерантності засвідчили 60 % дітей експериментальної групи (було 57 %). Якщо на констатувальному етапі експерименту низький рівень засвідчило 35 % дітей експериментальної групи, то на контрольному етапі до цього рівня було віднесено лише 8 % дітей.

Діти, які перебували на високому рівні, під час повторного виконання завдань методики «Сюжетні картинки» виявили зацікавленість до роботи і відразу розклали картки на дві купки хороші та погані вчинки. Наприклад Мирослава У., розглянувши малюнки, до позитивних вчинків сказала покладе, де дівчинка мие посуд та прибирає в кімнаті іграшки, це добре допомагати мамі, що вона також любить допомагати мамі. До негативних вчинків вона віднесла картку, де хлопчик

порвав книжку, а також, де хлопчик дражнив діток, вона сказала, що так робити не можна, що це хуліганство та не повага. Софійка Б. також правильно поділила картки за позитивними та негативними вчинками. Відповіла, що мити посуд і складати іграшки – це дуже добрі вчинки, адже ти допомагаєш. Негативні вчинки хлопчика їй не сподобалися, адже дражнити дітей та псувати іграшки не можна. Владік Т. також розклав картинки на позитивні і негативні картки і сказав, щоб діти ніколи не робити так, як намальовано в картках, де погані вчинки дітей.

Діти, віднесені до середнього рівня, намагалися правильно розкласти картинки за позитивними та негативними вчинками, водночас допускалися помилок інколи. Діти проявили незначний інтерес до розглядання картинок. Наприклад, Нікіта В. поклав до негативних карток ту, де дівчинка мие посуд, пояснив це тим, що це не весело. Інші картки розклав правильно. Відповів, що дражнити дітей – це погано, адже це образливо. Єгор С. при виконанні завдання взагалі сказав, що книжки рвати не можна – це погано, а дразнити дітей можна, адже це весело. Картки із добрими вчинками йому сподобалися, тому що потрібно допомагати.

У дітей, яких ми віднесли до низького рівня не було зафіксовано інтересу до виконання завдань, вони не зацікавилися малюнками на картках, а тим паче вчинками дітей на них. Вони не могли зрозуміти в чому полягає завдання, особливо обґрунтувати свої відповіді. Наприклад, Аріша К. взагалі не зрозуміла, як виконувати це завдання, сказала, що їй сумно і не цікаво. Костя П. не хотів виконувати завдання і поклав всі картки до карток із негативними вчинками. Відповідав, що не хоче нічого робити і йому сумно та не весело. Сказав, що посуд мити йому не подобається, тому це картки із недобрими вчинками. Дражнитись і рвати книжки він сказав, що це погано, він би так не робив.

Діти експериментальної групи, віднесені до високого рівня, після повторної пропозиції розповісти про свого друга (подружку) із задоволенням говорили про своїх друзів. Наприклад, Марійка С. сказала, що їй подобається її подруга, особливо її посмішка, радіє, коли подружка в гарному настрої, вони грають,

розмовляють, співають. Їй сумно, коли вони довго не бачаться або коли вона засмучена. Саша Т. сказала, що любить всіх свої друзів: і дівчаток, і хлопчиків. Улюблена гра її подружки – це собачка Кікі, що їй подобається, що Віка, їй завжди допомагає і вони разом граються. Їй би хотілося побувати в неї в гостях. Вона засмучується, що Віка часто хворіє та не ходить до садочка. Я відчуваюсь щасливою, коли ми разом граємо, танцюємо. Костя Р. розповів, що його друг – це старший брат. Його улюблена гра – це футбол . Я щасливий, коли ми разом граємо. Він вчить мене бути чемним та добрим, завжди допомагати дорослим. Коли я виросту, я хочу бути, як мій брат.

Дітям, віднесеним до середнього рівня, теж захотілося розповісти про своїх друзів, але їм складно було відповідати на запитання. Наприклад, Нікіта Ч. має багато друзів, але найбільше дружить з Колею. Сказав, що улюблена гра друга – це машинки (хот-вілс) і йому подобається, коли вони разом з ними грають; його засмучує, коли ми сваримося. Не зміг відповісти, коли щасливий. Кирило С. також назвав своїм другом сусіда. Сказав, що йому подобається, коли він із Сашком разом гуляють на вулиці та грають в лего; відчувається сумним, коли вони сваряться та довго не бачаться. Відповів що не хоче бути дорослим.

У дітей, яких ми віднесли до низького рівня, не було бажання розповідати, а їх відповіді були короткі і нечіткі, тому що коло друзів у них постійно змінюється.

Наприклад, Таня К. сказала, що в неї багато подружок: учора була Таня, а сьогодні вона дружить із Дашою ; їй подобається їх очі та волосся, вона любить гратись з нею. На інші запитання не знала відповіді. Віталій В. не хотів взагалі відповідати, сказав, що має друзів. Але він за ними не сумує, коли їх не бачить. І коли я стану більшим, буду дружити та гратися.

У дітей з контрольної групи були зафіксовано незначні позитивні зміни в рівнях вихованості толерантності за мотиваційним критерієм. На високому рівні на констувальному етапі перебувало 14 % дітей, на контрольному збільшилось до 15 %. Збільшилася кількість дітей, які піднялися до середнього рівня: від 64% до

67% дітей. Кількість дітей, яка перебувала на низькому рівні, зменшилася з 21% до 18 %.

Кількісні дані щодо рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за діяльнісним критерієм подано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Рівні вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку за діяльнісним критерієм (%)

Група	Динаміка рівнів вихованості толерантності за діяльнісним критерієм (%)					
	Високий		Середній		Низький	
	конст	контр	конст	контр	конст	контр
Експериментальна група	7	28	50	60	42	12
Контрольна група	14	15	57	60	28	25

Як видно з таблиці, в дітей експериментальної групи відбулися значні позитивні зрушення в рівнях вихованості толерантності за діяльнісним критерієм. Якщо на констатувальному етапі на високому рівні було виявлено 7% дітей, то на контрольному етапі цього рівня досягло вже 28 % дітей. Збільшилася кількість дітей, які перебували на середньому рівні, від 50 % до 60%. Значні позитивні зрушення спостерігались і в дітей, віднесених до низького рівня: кількість дітей, яка перебувала на цьому рівні, зменшилася від 42 % до 12%.

Наведемо приклади відповідей дітей.

Діти, віднесені до високого рівня вихованості толерантності, адекватно оцінювали толерантну та нетолерантну поведінку оточуючих і свою. Наприклад, Даша О. сказала, що не можна забирати іграшки та пояснила, що це погано. Якщо дуже хочеться, можна сказати: дай мені, будь ласка, погратися. Сказала, що

допомогла бабусі зібрати всі сливи, адже бабуся старенька, а старшим треба допомагати. Не дозволила насміхатися над меншими, намагалася помирити друзів. Саша Т. так само вчинила: допомогла бабусі. Не дозволила, щоб друзі сварилися, а зробила б все, щоб помиритися. Заступилася за меншого та пожаліла і запропонувала всім разом гратися та ніколи нікого не ображати. Сергійко Д. сказав, що завжди можна домовитися: один грається, а потім – інший. Спочатку допоміг бабусі піднятися та посадив на стільчик, а також запитав чи вона не забила, а потім сам зібрав сливи. Сказав, що ніколи не дозволить, щоб хтось когось ображав; ми повинні всі дружити, тому завадив такій ситуації.

Діти, віднесені до середнього рівня, намагалися адекватно оцінили толерантну та нетолерантну поведінку оточуючих і свою та відповісти на всі запитання. Наприклад, Петрик В. сказав, що сам дуже часто забирає іграшки, але розуміє, що так робити погано і що потрібно домовлятися. Треба допомогти бабусі, адже вона старенька і їй важко буде це зробити. На запитання: щоб ти зробив, коли твої друзі сваряться? Нічого не відповів. Сказав, що дражнити новачка, це погано і він так ніколи не зробив. Костя Р. сказав, що забирати іграшки це погано; пояснив, що не можна нікого ображати. Допоміг бабусі спочатку піднятися, а потім зібрати сливи. Але на запитання: чи можна дражнити новачка? Сказав що це весело.

Діти, віднесені до низького рівня, не могли оцінити толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою. Наприклад, Аріша К. сказала, що іграшки забирати можна, бабусі не допомогла, адже відро важке і сливи брудні. На запитання: старший насміхається над меншим? Не відповіла. Віталій В. не хотів давати відповіді ні на одне запитання. Тільки сказав, що забирати іграшки можна і навіть потрібно.

Щодо дітей контрольної групи, то вони продемонстрували незначні зміни в рівнях вихованості толерантності за діяльнісним критерієм. На високому рівні на констатувальному етапі перебувало 14% дітей, а на контрольному – 15%. Кількість дітей, які продемонстрували середній рівень вихованості толерантності

збільшилась від 57% до 60%. Переважна більшість дітей контрольної групи (25%) залишилася на низькому рівні (було 28 %).

Порівняльні кількісні дані рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку контрольної та експериментальної груп подано в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8.

Динаміка рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку (на контрольному етапі) (%)

Група	Рівні вихованості толерантності						Критерії
	Високий		Середній		Низький		
	Конст	Конгр	Конст	Конгр	Конст	Конгр	
ЕГ	15	28	50	60	35	12	Когнітивний
	7	32	57	60	35	8	Мотиваційний
	7	28	50	60	42	12	Діяльнісний
	9	29	52	60	37	11	Середній рівень вихованості толерантності
КГ	21	22	57	58	23	20	Когнітивний
	14	15	64	67	21	18	Мотиваційний
	14	15	57	60	28	25	Діяльнісний
	17	18	59	61	24	21	Середній рівень вихованості толерантності

Як бачимо з таблиці 2.8, кількісні зміни в рівнях вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку наявні як в експериментальній, так і в

контрольній групах. Водночас позитивна динаміка зростання цих рівнів є суттєвою лише в експериментальній групі. Якщо на констатувальному етапі дітей експериментальної групи на високому рівні перебувало лише 9 % дітей, то на контрольному етапі цього рівня досягнули 29 % дітей. Збільшилася кількість дітей, які перебували на середньому рівні, від 52 % до 60 %. Низький рівень засвідчили лише 11% дітей (було 37 %).

У контрольній групі таких позитивних зрушень у рівнях вихованості толерантності не було виявлено. Високий рівень змінився з 21 % до 22 % на контрольному етапі. Фактично не збільшився показник середнього рівня: від 59% на констатувальному до 61 % на контрольному етапах експерименту. На низькому рівні вихованості толерантності залишилася значна кількість дітей контрольної групи – 21% (на констатувальному етапі було 24%).

Отже, результати, одержані в процесі проведення контрольного зрізу, засвідчили, що в експериментальній групі, де реалізовували систему роботи з виховання толерантності в дітей старшого дошкільного віку з метою перевірки педагогічних умов, сталися суттєві позитивні зміни. Зафіксована відмінність результатів, одержаних у контрольній та експериментальній групах, – істотна і відбулася вона внаслідок ефективного впровадження розробленої системи роботи.

Висновки до II розділу

Відповідно до теоретичних засад виховання толерантності дітей середнього дошкільного віку на констатувальному етапі експерименту було розроблено критерії і показники вихованості толерантності дітей середнього дошкільного віку, а саме:

Когнітивний критерій з показниками: знання про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих; знання про способи прояву толерантності.

Мотиваційний критерій з показниками: бажання виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них; інтерес до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки).

Діяльнісний критерій з показниками: вміння адекватно оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою; вміння в ставленні до оточуючих використовувати способи вираження толерантності.

На основі виділених критеріїв та показників нами були розроблені рівні вихованості толерантності дітей середнього дошкільного віку: високий, середній, низький.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту засвідчив, що високий рівень вихованості толерантності продемонстрували 9% дітей експериментальної та 29 % контрольної груп. На середньому рівні перебувало 52 % дітей експериментальної і 59 % дітей контрольної груп. Низький рівень вихованості толерантності засвідчили 37 % дітей експериментальної і 24 % дітей контрольної груп.

На формувальному етапі з метою виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку нами було перевірено педагогічні умови виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку відповідно до розробленої системи роботи:

- толерантне ставлення вихователя до дітей;

- комплексне використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури; педагогічних ситуацій; бесід та ігрової діяльності пальчиковий театр, перегляд мультфільмів);

- взаємодія педагогів і батьків у вихованні толерантності в дітей.

З метою реалізації першої педагогічної умови ми сприяли налагодженню дружніх стосунків між дітьми через особистий приклад взаємодії з ними. Спонукали вихователів групи теж толерантно ставитися до оточуючих. Демонстрували своїм прикладом позитивну соціальну поведінку.

Реалізація другої умови – комплексне використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури, педагогічних ситуацій; бесід та ігрової діяльності) - відбувалася в декілька етапів.

Перший, накопичувальний, етап передбачав формування в дитини середнього дошкільного віку усвідомленого образу «Я» та адекватної позитивної самооцінки. На цьому етапі пояснювали дітям, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, вміннями, але ми також схожі на інших людей, маємо різні недоліки і проблеми. Забезпечували емоційну підтримку дітей, створювали атмосферу прийняття та поваги до кожного. Вчили дітей пізнавати себе, свої почуття та переживання. Основними формами роботи виступили: заняття з виховання толерантності: дидактичні-ігри, розповіді, читання художніх творів, вирішення педагогічних ситуацій.

На другому - емоційно-поведінковому - етапі було розроблено і проведено низку інтегрованих занять з різних розділів програми, читання літературних творів з наступним їх обговоренням, створювали повчальні ситуації та їх аналізували, організовували навчальні та розвиваючі ігри.

Третя умова виховання толерантності в дітей середнього дошкільного полягала у взаємодії педагогів та батьків у вихованні толерантності в дітей.

Цю умову ми також реалізовували в декількох напрямках.

На початку взаємодії із батьками вихованців ми розширювали їх обізнаність про поняття і характеристики «толерантності» та налагоджували їх співпрацю з вихователями закладу дошкільної освіти через консультації, ознайомлення зі спеціальною літературою, круглі столи, батьківські збори.

Другий напрям був спрямований на формування усвідомлення важливості виховання толерантності в себе та дітей, розвиток толерантного ставлення батьків до дітей, усвідомлення їхньої індивідуальності та особливості, розуміння їхніх успіхів, проблем та причин, що до цього призводять.

У результаті проведеної роботи з виховання толерантності дітей середнього дошкільного віку експериментальної групи продемонстрували значні зміни в рівнях розвитку виховання толерантності. Так, якщо на констатувальному етапі дітей експериментальної групи на високому рівні перебувало лише 9 % дітей, то на контрольному етапі цього рівня досягнули 29 % дітей. Збільшилася кількість дітей, які перебували на середньому рівні, від 52 % до 60 %. Низький рівень засвідчило лише 11 % дітей (було 37 %).

У контрольній групі таких позитивних зрушень у рівнях вихованості толерантності не було виявлено. Високий рівень змінився з 17 % до 18 % на контрольному етапі. Фактично не змінився показник середнього рівня: від 59 % на констатувальному до 61 % на контрольному етапах експерименту. На низькому рівні вихованості толерантності перебувала значна кількість дітей контрольної групи – 24 % (на констатувальному етапі було 21 %). Одержані кількісні та якісні дані проведеного експерименту свідчать про ефективність розробленої системи роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

ВИСНОВКИ

Дослідження присвячено проблемі виховання толерантності дітей середнього дошкільного віку. За результатами дослідження ми виявили рівні вихованості толерантності дітей середнього дошкільного віку; розробили систему роботи з виховання толерантності дітей середнього дошкільного віку та експериментально перевірили її ефективність.

Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми виховання толерантності в психологічній та педагогічній літературі дозволив констатувати той факт, що в основі виховання толерантності серед дітей середнього дошкільного віку лежить становлення толерантних взаємин, які складаються між усіма учасниками освітнього процесу в закладі освіти: педагогами, дітьми, батьками. Виховання толерантності, як наголошують більшість науковців, не є вродженою характеристикою, вона формується у процесі виховання і навчання, для її утворення необхідним є створення спеціальних психолого-педагогічних умов та передумов вже на ранніх етапах розвитку дитини.

Ученими визначено особливості виховання толерантності, закономірності та педагогічні умови роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку.

Засобом розвитку виховання толерантності дітей середнього дошкільного віку виступають інтегровані заняття з розвитку толерантності, оскільки саме з таких занять діти черпають навички доброти, розуміння, любові, шанобливого ставлення до оточуючих, розуміння хорошого та поганого.

Теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми виховання толерантності засвідчив, що дана проблема є актуальною в дослідженнях психологів, педагогів, методистів. Водночас у практиці дошкільної освіти виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку здійснюється безсистемно.

Теоретичні ідеї та положення були акумульовані і викладені в експериментальній частині нашого дослідження.

З метою визначення стану роботи з виховання толерантності в дітей середнього дошкільного віку у практиці роботи закладів дошкільної освіти було проведено анкетування вихователів, проаналізовано чинні програми навчання та виховання, плани навчально-виховної роботи вихователів ЗДО.

Започатковуючи експериментальне дослідження, було визначено критерії виховання толерантності з відповідними показниками, а саме: *когнітивний* з показниками: знання про добре і погано в поведінці і ставленні до оточуючих; знання про способи прояву толерантності; *мотиваційний* з показниками: бажання виявляти доброзичливість до інших і робити добрі вчинки по відношенню до них; інтерес до однолітків (їх почуттів, переживань, поведінки); *діяльнісний* з показниками: вміння адекватно оцінювати толерантну і нетолерантну поведінку в оточуючих і свою; вміння в ставленні до оточуючих використовувати способи вираження толерантності.

На основі виділених критеріїв та показників нами були розроблені рівні вихованості толерантності дітей середнього дошкільного віку: високий, середній, низький.

Аналіз результатів констатувального етапу експерименту засвідчив, що високий рівень вихованості толерантності продемонстрували 9% дітей експериментальної та 16 % дітей контрольної груп. На середньому рівні перебувало 52 % дітей експериментальної і 59 % дітей контрольної груп. Низький рівень вихованості толерантності продемонстрували 38 % дітей експериментальної і 23 % дітей контрольної груп.

З метою підвищення рівнів вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку життя нами було розроблено систему роботи, в процесі якої ми реалізовували такі педагогічні умови: толерантне ставлення вихователя до дітей; комплексне використання педагогічних засобів виховання толерантності

(художньої літератури; педагогічних ситуацій; бесід та ігрової діяльності пальчиковий театр, перегляд мультиків); взаємодія педагогів і батьків у вихованні толерантності в дітей.

З метою реалізації першої педагогічної умови ми сприяли налагодженню дружніх стосунків між дітьми через особистий приклад взаємодії з ними. Навчали дітей з повагою ставитися до товаришів і додержуватися норм поведінки під час взаємодії. Самі демонстрували толерантне ставлення до дітей, до вихователів. Спонукали вихователів групи теж толерантно ставитися до оточуючих. Пояснювали дітям, яка допомога має бути доречною. Навчали дітей співчувати.

Толерантне ставлення вихователя до дітей також демонстрували під час реалізації другої та третьої педагогічних умовах.

Реалізація другої умови – комплексне використання педагогічних засобів виховання толерантності (художньої літератури, педагогічних ситуацій; бесід та ігрової діяльності) - відбувалася в декілька етапів.

Перший, накопичувальний, етап передбачав формування в дитини середнього дошкільного віку усвідомленого образу «Я» та адекватної позитивної самооцінки, сприйняття самої себе як унікальної особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, характерні якості і почуття, певні переваги і недоліки порівняно з іншими. На цьому етапі пояснювали дітям, що кожна людина відрізняється від інших зовнішністю, вміннями, але ми також схожі на інших людей, маємо різні недоліки і проблеми. Забезпечували емоційну підтримку дітей, створювали атмосферу прийняття та поваги до кожного. Вчили дітей пізнавати себе, свої почуття та переживання.

З цією метою ми провели такі вправи: Вправа «Хто ти?», «Весело і сумно»; заняття-гру «Будь доброзичливим», також знайомили дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, в тому числі з поняттями: терпимість, милосердя та доброзичливість.

Ми проводили з дітьми бесіди протягом тижня кожного дня під час ранкового прийому та на прогулянці.

Під час другого етапу, емоційно-поведінкового, нами було розроблено і проведено низку інтегрованих занять з різних розділів програми, читання літературних творів з наступним їх обговоренням, створювали повчальні ситуації та їх аналізували, організовували різні види ігор. Реалізація поставленої мети відбувалося шляхом проведення тематичного тижня *«Толерантно ставимося до батьків, однолітків, вихователів»*. Метою проведення такого тижня було сформувати в дітей уявлення про толерантне ставлення до батьків, однолітків, вихователя; сформувати в них позитивне сприймання прояву такої якості особистості; вміння давати об'єктивну оцінку вчинкам інших людей та однолітків, зокрема, стосовно батьків, дітей, вихователя; здатність адекватно оцінювати та обґрунтовувати власну поведінку.

Третя умова виховання толерантності в дітей середнього дошкільного - взаємодія педагогів та батьків у вихованні толерантності в дітей також реалізовувалася в декількох напрямках.

На початку взаємодії із батьками вихованців ми розширювали їх обізнаність про поняття і характеристики «толерантності» та налагоджували їх співпрацю вихователями закладу дошкільної освіти через консультації, ознайомлення зі спеціальною літературою, круглі столи, батьківські збори. Серед тем, що обговорювали з батьками дітей: сприятливі сімейні передумови для розвитку толерантності в дітей; межі толерантності у стосунках батьки – дитина; важливість уміння керувати своїми емоціями у стосунках з дітьми; конфлікти у стосунках батьки – дитина: причини і методи розв'язання.

З батьками провели ділову гру «Моя дитина».

Другий напрям був спрямований на формування усвідомлення важливості виховання толерантності в себе та дітей, розвиток толерантного ставлення батьків до дітей, усвідомлення їхньої індивідуальності та особливості, розуміння їхніх

успіхів, проблем та причин, що до цього призводять. Серед методів і форм роботи ми використовували: індивідуальні бесіди, консультації, тренінг, виготовлення інформаційних матеріалів і їх презентація на сайті закладу дошкільної освіти, спільна праця батьків, педагогів та дітей на ділянках закладу дошкільної освіти.

Батькам також запропонували перелік художніх творів для читання і обговорення їх з дітьми.

Результати прикінцевого етапу засвідчили, що рівень вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку на констатувальному етапі в експериментальній групі був на високому рівні лише у 9 % дітей, а на контрольному етапі цього рівня досягнули 29 % дітей. Збільшилася кількість дітей, що перебували на середньому рівні, від 52 % до 60 %. На низькому рівні виявилось лише 11 % дітей (було 37 %).

У контрольній групі таких позитивних зрушень у рівнях вихованості толерантності в дітей середнього дошкільного віку не було виявлено. Високий рівень змінився з 21 % до 22 % на контрольному етапі. Фактично не змінився показник середнього рівня: від 57 % на констатувальному до 58 % на контрольному етапі експерименту. На низькому рівні вихованості толерантності залишилася значна кількість дітей контрольної групи – 21 % (на констатувальному етапі було 24 %).

Проведений експеримент підтвердив висунуту нами гіпотезу. Отже, мета дослідження досягнута, завдання виконані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ассертивність, терпимість, толерантність. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. (дата звернення 20.11.2021).
2. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція). URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 22.06.2021).
3. Бельдій А.О., Волошина О.В. Формування толерантності до осіб з особливими освітніми потребами як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2017. Випуск 52. С.13-16.
4. Березка С.В., Димова Г. П., *Особливості формування толерантності у дітей дошкільного віку. Молодий вчений*. 2019. №10.1. С.24-27.
5. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови : Близько 250 000 слів / укл. та гол. ред. Вячеслав Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
7. Виготский Л. С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 480 с.
8. Волошина О.В. Формування толерантності до осіб з особливими освітніми потребами як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2017. Випуск 52
9. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. та інші. Вчимося жити разом: посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» Видавництво «Алотон». 2016. С.232. С.67.
10. Гончаренко А. М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників : дис. канд. пед. наук : 13.00.08. К., 2003. 214 с.

11. Гончаренко Л. А., Кузьменко В. В. Виховання толерантності запорука культури. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 4. С.34-42.
12. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис. доктора філософ. наук : 09.00.10.. К., 2008.32 с.
13. Грива О. А., Федченко О. В. Формирование толерантности в подростковой среде как способ профилактики конфликтов на национальной почве (на материалах МДЦ "Артек"). *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 5. С. 4-8.
14. Декларація принципів толерантності. Держави-члени Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, що зібралися в Парижі на двадцять восьму сесію Генеральної конференції 25 жовтня - 16 листопада 1995 р. URL: <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2014/2/10/Deklaracija-tolerantnosti.pdf>(дата звернення: 22.04.2021).
15. Декларація принципів толерантності. *Век толерантності: научно-публицистический вестник*. М.: Изд-во МГУ, 2001. 452 с.
16. Дитина: Освітня програма для дітей від 2 до 7 років/ наук. кер. проекту В.О. Огнев'юк; авт. кол.: Г. В. Беленька, О. Л. Богініч, В.М. Вертугіна та ін.; наук. ред. Г.В. Беленька; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2020. 440 с.
17. Добрянська О.М. Формування у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку моральності як основи людської культури: *матеріали обласної науково-практичної конференції 28 березня 2018 р. Дніпро*. 103 с.
18. Дрозд. О.В. Формування толерантності дітей старшого дошкільного віку у поліетнічному середовищі ДНЗ: *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2014. С.15-19.
19. Иванова Н. М. Воспитание толерантности у детей старшего дошкольного возраста: автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика

- обучения и воспитания (дошкольное образование). Елец, 2012. 23 с.
- 20.Ильинская Е.А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности: дис. канд. пед. наук. СПб., 2009. 182 с.
- 21.Ключник П. И., Пояркова С. П. Формирование толерантности у младших школьников в подвижно-игровой деятельности. *Теория и практика физической культуры*. 2007. № 5. С.21-27.
- 22.Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості : (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищих навч. закладів. К. : Освіта, 1998. 255 с.
- 23.Кононко О.Л. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»: концептуальні засади. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2014. № 8.
- 24.Котирло В. К. Виховання слухняності дітей у сім'ї. К. : Рад. школа, 1967. 104с.
- 25.Крушельницкая О.И. Психологические условия формирования толерантности у младших школьников: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 Москва, 2009. 170 с.
- 26.Кузь В.Г. Навчально-виховний комплекс «Школа – дошкільний навчальний заклад» : педагогічний ефект. К. : Міленіум, 2001. 112 с.
- 27.Кукушин В. С. Воспитание толерантной личности в поликультурном социуме : пособие для учителя. Ростов н/Д : ГинГо, 2002.173 с.
- 28.Кульчицька О.І. Моральне виховання дошкільників. К.: Радянська Україна, 1967. 244 с.
- 29.Лісовий. В. Толерантність. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- 30.Лохвицька Л.В Збірник ігор «Моралинки для Миколки і Маринки» до програми з морального виховання дітей дошкільного віку «Скарбниця моралі». Тернопіль : Мандрівець, 2016. 200 с.
- 31.Ляпунова В. Особливості формування толерантності дітей старшого дошкільного віку. *Освітній простір України*. 2015. Вип. 7. С. 121-127. URL: доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/oru_2015_6_22(дата звернення 20.05.2021)

- 32.Ляпунова В.. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2016. Вип. 52. С.60-69.
- 33.Малахова О.М. Толерантність – цінність у глобалізованому світі. *Грані*. 2014. № 10. С. 47-53.
- 34.Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навчальний посібник. К., 2003. 615 с
- 35.Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
- 36.Нижегородцева Н. В. Психологические механизмы и условия развития толерантности в детском возрасте: культурно-исторический подход *Толерантность в современном мире: опыт междисциплинарных исследований: сборник научных статей I Международной научно-практической конференции*. Ярославль, 2011. С.304-315.
- 37.Николсон П. П. Толерантность как моральный идеал. Толерантность. Исследования. Переводы. Информация. О книгах / науч. ред. М. Б. Хомяков. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. С. 129-146.
- 38.Носов В. І. Проблеми гуманізації дошкільного виховання. *Педагогіка і психологія*. 2000. №1. С. 77–81.
- 39.Олійник О. О. Психологічні умови формування самооцінки у старших дошкільників : дис. канд. психол. наук : 19.00.07. К. 2010. 236 с.
- 40.Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету Україна*. 2012. № 5. 163 с.
- 41.Педагогическая антропология: учеб. пособие / авт. и сост. Б. М. Бим-Бад. М: Изд-во УРАО, 1998. 576 с.
- 42.Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. К.: Педагогічна думка, 2001. 1440 с.

43. Педагогічна спадщина Софії Русової та сучасні проблеми реформування національної освіти в Україні (з нагоди 165-ї річниці від дня народження видатної просвітительки): *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції*, 18 -19 лютого 2021 р. Умань : ВПЦ «Візаві», 2021. 426 с.
44. Пиаже Ж. Психологія інтелекту / пер. с франц. А. М. Пятигорського // *Избранные психологические труды*. М.: Международная пед. академия, 1994. 237 с.
45. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект. *Дошкільне виховання*. 2008. № 4. С. 3–5.
46. Поніманська Т.І., Дичківська І.М., Глінчук Ю.О., Козлюк О.А., Косарева О.І. Гуманістичне виховання дітей дошкільного віку в контексті інноваційної педагогічної діяльності. Рівне: Волинські обереги, 2012. 208 с.
47. Програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку / Н. В. Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук; За заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. К. : Українська академія дитинства, 2017. 80 с.
48. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку «Скарбниця моралі». Тернопіль : Мандрівець, 2014. 128 с .
49. Програма розвитку дитини від народження до шести років Я у Світі : / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова та ін. ; наук. кер. О. Л. Кононко. К. : МЦФЕР-Україна, 2019. 488 с.
50. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» / за заг. Редакцією О.В. Низовської. Тернопіль «Мандрівець». 256 с.
51. Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. /редкол. Л.Б. Лук'янова (голова) та ін. Луганськ: Видво «Ноулідж», 2013. Вип. 7. 360 с.
52. Основи здоров'я: підручник для 1 кл. для загальноосв. закл. /уклад. І. Д. Бех, Т.В Воронцова, В. С. Пономаренко, С. В. Страшко. К: Видавництво «Алотон». 2012. 136с.

- 53.Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку: методичний посібник / Авт.упор.. І. В. Братусь, Н. В. Кошечко, О. Л. Нагула; За заг. ред. І.Д. Зверєвої. К.; Кобза, 2014. 160 с.
- 54.Ремарчук Е. Л. Формирование основ толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами искусства: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Москва, 2014. 194 с.
- 55.Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості в дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Луганськ, 2009. 20 с.
- 56.Романюк К. О. Педагогічні умови виховання міжетнічної толерантності старших дошкільників: експериментальне обґрунтування. *Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць: Педагогічні науки*. Запорізький національний університет. 2013. № 3. С.94-102.
- 57.Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : монографія. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 153 с.
- 58.Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник. Умань : ПП Жовтий, 2011. 99 с.
- 59.Скрипник Н. І. Сучасні підходи до формування основ толерантності у дітей дошкільного віку. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Вип. 51. 2009. С.205.
- 60.Спицына О. А. Психологические условия формирования когнитивного и поведенческого компонентов толерантности у младших школьников в образовательной среде: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Казань, 2006. 221 с.
- 61.Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді : загальні тенденції й індивідуальний пошук. К. : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. 43 с.

62. Ушинський К. Д. .Человек как предмет воспитания. Педагогические сочинения: в 6-ти т. М: Педагогика.1990.г. 527 с.
63. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редколегії та ін.), Л. В. Озадовська, Н .П. Поліщук (наукові редактори). Київ: Абрис,2002. 742 с.
64. Швачко Е. В. Толерантність як психо-соціальний феномен. *Соціологія: теорія і методи, маркетинг*. 2001. № 2. С. 154-170.

